

SÜNNÎ TEFSİR GELENEĞİNDE MU'TEZİLENİN YERİ II
(MEFÂTÎHU'L-GAYB ÖRNEĞİ)

Muammer ERBAŞ*

THE PLACE OF MUTAZILE IN THE SUNNI TRADITION II
(A CASE OF MAFATIḤ AL-GHAYB)

ABSTRACT

This study deals with influence of Mutazili exegetical works on Fahraddin Razi's commentary. Razi makes use of many works by Mutazili scholars. Among these scholars Abu Muslim Muhammed b. Bakr al-Isfahani occupies a special place. To show his respect for him, Razi calls him as muhaqqiq, i.e. trustworthy scholar, and transmits significant parts of al-Isfahani's commentary of Quran, Cami al-Tawil. However, Razi raises his objections against al-Isfahani on certain controversial issues between theological schools of ahl al-Sunna and Mutazila. Razi appeals to al-Isfahani's works not only in dealing with matters of methodology and rules of Quranic exegesis, but also in dealing with subject of abrogation and metaphor. This, as one of the important Sunni work of Quranic commentary Razi bases his book on views of al-Isfahani.

ÖZET

Bu çalışmada, Mu'tezile'nin Fahreddin Râzî'nin tefsir anlayışı üzerindeki etkisi ele alınmaktadır. Nitekim o, tefsirinde birçok Mu'tezilî âlimin eserinden istifade etmiştir. Bunlar içinde Ebû Müslim el-İsfehânî'nin ayrı bir yeri vardır. Râzî, bu durumu belirtmek amacıyla tefsirinde onu muhakkik yani sözüne güvenilir âlimler arasında göstermekte ve onun Câmîu't-Te'vîl isimli günümüze ulaşmayan tefsirinden bol bol alıntılarda bulunmaktadır. Bununla birlikte Râzî, Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında tartışma konusu olan meselelerde onun bazı mezhebî yaklaşımlarını reddetmektedir. Ayrıca o, Ebû Müslim'den sadece münâsebet ve insicâm gibi belli bazı usûl konularında değil, bilakis nesh ve mecaz gibi tartışmalı konularında da müspet yönde istifade etmiştir. Sonuç olarak Sünnî tefsir geleneğinin en önemli eserlerinden biri o-

* Yard. Doç. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Öğretim Üyesi.

lan eserini kaleme alan Râzî, burada gerek içerik, gerekse metod olarak Ebû Müslim'in görüş ve yaklaşımlarından büyük ölçüde faydalanmıştır.

ANAHTAR TERİMLER:

Tefsir, Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, Râzî, Ebû Müslim, Kur'an ilimleri, nesh.

Bir önceki yazımızda,¹ **Fahreddîn Râzî** (ö.606/1209)'nin ilmî kişiliği ve tefsiri '**Mefâtihu'l-Gayb**' (**et-Tefsîru'l-Kebîr**) hakkında bilgi vermiş, ardından onun bu eserini kaleme almasında **Mu'tezile**'nin oynadığı etkin role temas etmiştik. Ayrıca **Râzî**'nin ilmî kişiliğinin oluşmasında Mu'tezilî âlimlerin ve onlara ait fikirlerin büyük etkisi olduğunu, doğal olarak bunun da onun tefsirine yansıdığını ifade etmiştik. Yine biz, bu ilk çalışmamızda **Râzî**'nin tefsirinde Mu'tezile ile tartıştığı belli başlı konuları ele almaya ve onun bu hususlardaki görüş ve tutumunu ortaya koymaya çalışmıştık. Bu çabamızın, hedeflediğimiz gayeyi büyük ölçüde gerçekleştirdiğini düşünmekle birlikte meseleye bir de doğrudan *Mu'tezilî âlimlere yaklaşım* tarzında bakmanın araştırmacılar için oldukça faydalı olacağını düşündük. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi **Râzî**, Mu'tezilî âlimlerden büyük ölçüde müspet yönde istifade etmiş, onların sadece Ehl-i Sünnet ile ayırım hattını oluşturan mezhebî yaklaşımlarını reddetmiştir.² Fakat biz, burada **Râzî**'nin tefsirinde görüşlerine yer verdiği Mu'tezilî âlimleri tek tek saymak yerine bunlar içinden bir tanesini seçerek meseleyi bu isim üzerinden ayrıntılı bir şekilde ortaya koymanın daha faydalı olacağını düşündük.

Râzî'nin tefsirinde Mu'tezile'nin yerini ortaya koyabilmek için seçilebilecek bir çok Mu'tezilî isim mevcuttur. Fakat bunlar içinde öyle birisi vardır ki, onun **Râzî** nazarındaki yeri çok ayrıdır. Zira bu isim, bir yandan **Râzî**'nin Mu'tezilî âlimlerin görüşlerine yaklaşım tarzını ortaya koymamızı sağlarken, diğer yandan da onun genel tefsir anlayışını etkileyen, hatta büyük ölçüde belirleyen bir kaynak şahsiyeti yakından tanımamıza fırsat verecektir. İşte bu kimse, **Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî** (ö.322/934)'dir.

Hakkında tabakât kitaplarında yeterli bilgi olmayan bu zât, kalamcı, müfessir, muhaddis, nahivci ve şâir kimliğiyle tanınmış, fakat esas şöhretini

¹ Yard. Doç. Dr. Muammer ERBAŞ, **Sünnî Tefsir Geleneğinde Mu'tezile'nin Yeri I (Mefâtihu'l-Gayb Örneği)**, DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir 2004, Sayı: XX, s. 75-114.

² Râzî'nin Mu'tezile ile olan fikrî tartışmaları için bkz. Süleyman Uludağ, *Fahrettin Râzî*, Ankara 1991, s. 23-24; Ignaz Goldziher, **Mezâhibü't-Tefsîri'l-İslâmî (İslam Tefsir E-kolleri)**, Kahire 1955, s. 146; Muhsin Abdulhamid, **er-Râzî Müfessiran**, Bağdat 1974, s. 94.

tefsir ve Mu'tezile kelâmındaki yetkinliğinden almıştır. **Ebû Müslim**'in kaynaklarda on dört cilt olduğu ifade edilen '**Câmiu't-Te'vîl li Muhkemi't-Tenzîl**' isimli tefsiri, başta **Râzî** olmak üzere birçok âlimden övgü almış, fakat günümüze ulaşmamıştır.³ Bununla birlikte **Râzî**, tefsir ilmi açısından son derece önemli yaklaşım ve bilgiler içeren bu eseri büyük ölçüde kendi tefsirine dercetmiştir.

Biz, bu çalışmamızda ilk olarak **Râzî**'nin kendi eserinde **Ebû Müslim**'in ilmî şahsiyetine ve görüşlerine yaklaşımını, ikinci olarak da ondan istifade ettiği belli başlı konuları örnekleriyle ortaya koymaya çalışacağız.⁴

I- RÂZÎ'NİN EBÛ MÜSLİM'İN İLMÎ ŞAHSİYETİNE BAKIŞI:

Daha önce de belirttiğimiz üzere **Râzî**'nin tefsirindeki öncelikli hedeflerinden biri, ele aldığı hususlarla ilgili mevcut tüm izah ve yaklaşımları ortaya koymaktır. Bu gayeyle o, eserinde farklı alanlardaki çok sayıda âlimin görüşüne başvurmuş, fakat bunu yaparken bu âlimler hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuş ve aralarında bazı tercihler yapmıştır. Nitekim **Râzî**, yaklaşımlarını sıradan bulduğu ve sadece nakletmekle yetindiği âlimler için '*bazıları*' tabirini kullanırken, bunun ötesinde görüşlerine değer attikileri için '*el-muhakkikûn/derinlik sahibi, doğruya ulaşmış âlimler*' tabirini kullanmıştır. İşte **Râzî**'nin tefsirinde *muhakkik* âlimler içinde saydığı önemli isimlerden biri de, **Ebû Müslim**'dir.⁵

Burada dikkat edilmesi gereken husus, **Ebû Müslim**'in Mu'tezilî kimliğidir. Zira normalde gözlenen husus, geçmiş âlimlerin eserlerinde öncelikle kendi mezheplerine müntesip âlimlerin görüşlerine yer vermeleri, buna karşın özellikle Mu'tezile gibi Ehl-i Sünnet'in karşısında yer alan kesimlere müntesip olanların görüşlerine ise, oldukça mesafeli yaklaşımlarıdır. Halbuki **Râzî**, bu dar bakış açısını aşmış ve tefsirinde **Ebû Müslim**'in izah ve yaklaşımlarına çok fazla itibar etmiştir. Bu durum, o dereceye ulaşmıştır ki o, **Ebû Müslim**'in görüşlerini Ehl-i Sünnet'e ve cumhur/çoğunluğu teşkil eden

³ **Ebû Müslim**'in hayatı, eserleri ve görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz. Dr. Mustafa ÖZTÜRK, **Kur'ân'ın Mu'tezilî Yorumu (Ebû Müslim el-İsfahânî Örneği)**, Ankara 2004.

⁴ Biz, ilk çalışmamızı yayına sunup ikinci çalışmamızın da malzemelerini son haline getirdiğimiz esnada Sayın Mustafa ÖZTÜRK'ün yukarıda belirttiğimiz çalışmasının yayınlandığını gördük. Eseri incelediğimizde, çalışmanın büyük ölçüde Ebû Müslim'in Fahreddin Râzî'nin tefsirinde yer alan görüşlerinin derlenmesinden ibaret olduğunu, fakat Fahreddin Râzî'nin bu görüşlere bakışına dair bir değerlendirme içermediğini, dolayısıyla bizim ulaşmak istediğimiz hedefin burada gerçekleşmediğini, hatta bizim çalışmamızın bu eseri tamamlar mahiyette olduğunu gördük. Bu nedenle de incelememize devam etmeyi ve tamamlamayı uygun bulduk.

⁵ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, Beyrut 1997, II, 241.

âlimlere alternatif olarak vermiş ve çoğu zaman bu farklı tutumlar arasında bir tercihte bulunma gereği de hissetmemiştir.⁶

Bunun ötesinde **Râzî, Ebû Müslim**'in Ehl-i Sünnet veya cumhur ulemaya muhalif olarak ileri sürdüğü görüşlerini bizzat onun adına kendisi savunarak zımnen bunları tasvib ettiğini ortaya koymuştur.

Örneğin; o, “ يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا **Rabb'inize hürmetsizlikten sakının**”⁷ âyetinin tefsirinde Hz. Havva'nın yaratılışıyla ilgili iki farklı izah nakletmiştir. Bunlardan ilki, cumhura ait olan; *Hz. Havva'nın Hz. Adem'in kaburgasından yaratılmış olduğu* yaklaşımı ve bununla ilgili rivâyettir. İkincisi ise, **Ebû Müslim**'e ait olan; *Hz. Havva'nın da topraktan yaratıldığıdır*. Buna göre anlam; ‘Onun cinsinden onun eşini yarattı’ şeklinde olmaktadır. **Râzî**, her iki yorumu da naklettikten sonra **Kâdî Abdulcabbar** (ö.415/1024)'ın ilk görüşün daha kuvvetli olduğu, aksi takdirde ‘sizi tek bir nefisten yarattı’ ifadesinin askıda kalacağı şeklindeki itirazını nakleder ve bu eleştiriyi bizzat kendisi şu şekilde cevaplar:

“Kâdî'nin bu itirazına şu şekilde cevap verilebilir: ‘Âyetteki ‘من نفس’ sözünün başındaki ‘من/min’ ibtidâ-i gâye içindir. Yaratmanın ve varetmenin başlangıcı, Hz. Adem ile gerçekleşince, ‘sizi tek bir candan yarattı’ denilmesi yerinde olmuştur. Aynı şekilde Allah Teala'nın, Hz. Adem'i topraktan yaratmaya kâdir olduğuna göre, Hz. Havva'yı da topraktan yaratmaya kadirdir. Durum böyle olunca Hz. Havva'yı Hz. Adem'in kaburgasından yaratmasının manası nedir?’”⁸

Görüldüğü üzere **Râzî, Ebû Müslim**'i Mu'tezile'ye mensub olmasının ötesinde müstakil bir şahsiyet olarak kabul etmiş, dolayısıyla onun görüşlerini sadece Ehl-i Sünnet'in değil, aynı zamanda Mu'tezile'nin yaklaşımlarına da alternatif olarak sunmuştur.⁹

Meseleye bir de tefsir ilmi açısından bakacak olursak, bilindiği üzere tefsirde bağlayıcı olan kaynaklar arasında Kur'ân ve sünnetten sonra sahâbe sözleri gelmektedir. Nitekim **Râzî** de, tefsirinde izahlarını öncelikle bu üç temel kaynağa dayandırma gayreti içinde olmuş, ardından tâbiûn, sonra da Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinin yorumlarını zikretmiştir ki, bu Mu'tezilî âlimlerin başında **Ebû Müslim** gelmektedir.¹⁰

⁶ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, III, 365.

⁷ Nisâ 4/1.

⁸ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, III, 477-478.

⁹ Ayrıca bkz. Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XI, 255.

¹⁰ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, X, 463.

Râzî, tefsirinde bir konuyla ilgili mevcut izahları zikrederken sahâbe görüşleri yanında **Ebû Müslim**'in açıklamasını da zikretmiş ve çoğu zaman aralarında bir tercihte bulunmamıştır. Diğer bir deyişle o, **Ebû Müslim**'in kendisine özgü yaklaşımlarını sahabe görüşlerine alternatif olarak sunmuş gözükmektedir.¹¹

Bununla birlikte **Râzî**, gerekli gördüğü yerlerde sahâbenin görüşünü tercih ettiğini açıkça ifade etmiştir.¹²

Râzî, tefsirinde tek tek müfessirlerden ziyade çoğunluğu teşkil eden müfessirlerin görüşlerine önem vermiştir. Fakat o, bu noktada da **Ebû Müslim**'in izah ve yaklaşımlarına ayrı bir değer atfetmiştir. Şöyle ki **Râzî**, bir çok noktada onun yorumlarını cumhurun görüşüne alternatif olarak sunmuş, bunun da ötesinde onu diğerlerine tercih etmiştir.¹³

Râzî'nin tefsirinde dikkat çeken bir diğer husus da, onun kelâmî hususlar içeren âyetleri öncelikle kelim âlimleri ve filozofların açıklamaları doğrultusunda tefsir etmesidir. Fakat o, bu gibi konularda da **Ebû Müslim**'in yorumlarına ayrı bir değer vererek onun görüşlerini kelim âlimleri ve filozofların yaklaşımlarına alternatif olarak sunmuş ve çoğu zaman aralarında bir tercih belirtmemiştir.¹⁴

Tüm bu anlattıklarımızdan, **Râzî**'nin **Ebû Müslim**'i diğer tüm âlimlerden üstün tuttuğu gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Zira o, benimsediği bilimsel tavrın gereği olarak **Ebû Müslim**'in ilmî şahsiyetine her hangi bir mezhap kaygısı gütmeksizin objektif bir şekilde yaklaşmış, bunun sonucunda da onun doğru bulduğu yaklaşımlarını tercih ederken, diğerlerini rahat bir şekilde terk etmiştir. Nitekim o, bazı noktalarda **Ebû Müslim**'in meşhur görüş veya diğer muhakkik âlimlerin izahlarına yaptığı itirazı bizzat kendisi eleştirerek reddetmiştir.

Örneğin; o, “*في بُيُوتِ أَذْنِ اللَّهِ*”¹⁵ âyetinde bir hafz olduğunu ve bunun muhakkik alimlerce; ‘*Allah’ın nuru, isminin anılmasına izin verdiği evlerdeki bir oyuk içinde bulunan bir kandil lamba gibidir*’ şeklinde takdir edildiğini söyler. Ardından **Ebû Müslim**'in buna yaptığı itirazı dile getirir. Fakat bu itirazı, bizzat kendisi cevaplayarak, söz konusu takdirin yerinde ve güzel olduğunu belirtir.¹⁶

¹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 538; VIII, 101.

¹² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 463.

¹³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VIII, 95.

¹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 19.

¹⁵ Nûr 24/36.

¹⁶ Örnek olarak bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VIII, 395.

Aynı şekilde **Râzî**, **Ebû Müslim**'in yorumlarını cumhurun görüşüne alternatif olarak ilk sırada sunmakla birlikte onu zayıf bulduğu noktalarda eleştirmekten de geri durmamıştır. Dolayısıyla onun için birinci derecede görüşlerin sahibi değil, içeriği önem arzetmiştir.¹⁷

Bu noktada sonuç olarak şunu ifade etmemiz mümkündür ki **Râzî**, **Ebû Müslim**'in ilmî şahsiyetine büyük ölçüde itibar etmiş ve onu görüşleri dikkate alınması gereken yetkin âlimler arasında saymıştır.

II- RÂZÎ'NİN EBÛ MÜSLİM'İN GÖRÜŞLERİNE YAKLAŞIM TARZI:

Ebû Müslim'in ilmî şahsiyetine büyük saygı duyan **Râzî**, tefsirinde onun görüşlerine ayrı bir değer vermiştir. Nitekim o, ele aldığı hususlarla ilgili olarak şâyet **Ebû Müslim**'e ait bir yorum varsa bunu genellikle birinci veya ikinci sırada zikretmiş,¹⁸ bazen de onun yaklaşımına yegane görüş olarak yer vererek, tefsirini yaptığı âyeti sadece **Ebû Müslim**'in yaklaşımı doğrultusunda izah etmiştir.¹⁹

Râzî, bazen de **Ebû Müslim**'e ait görüşlerle ilgili olarak her hangi bir tercih belirtmemiş ve bunları diğerleri içinde sıradan birer yorum olarak nakletmekle yetinmiştir.²⁰ Onun, önce bir görüşü nakledip, ardından bunu benimseyenlerin isimlerini saydığı yerlerde **Ebû Müslim**'i de anması oldukça nadir görülmektedir.²¹ Çünkü **Râzî**, **Ebû Müslim**'in yorumlarına ayrı bir önem vermektedir. Nitekim bu durumun bir diğer göstergesi de, **Râzî**'nin **Ebû Müslim**'e ait izahlara oldukça ayrıntılı bir şekilde yer vermesidir.²²

Râzî, **Ebû Müslim**'in ilk sırada zikrettiği görüşlerini çoğu zaman haklarında bir yorumda bulunmadan nakletmekle yetinmiştir.²³ Zaman zaman ise, öncelik vererek naklettiği bu yaklaşımları benimsediğini açıkça ifade etmiştir.²⁴ **Râzî**, **Ebû Müslim**'e ait benimsediği yorumları sadece tercih etmekle yetinmemiş, bilakis bunların en doğru veya hakîkate en yakın izahlar olduğunu da belirtmiştir.²⁵

Bunun da ötesinde **Râzî**, birçok noktada **Ebû Müslim**'in görüşlerini bizzat onun adına savunmuştur.

¹⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 564.

¹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 522; 525; II, 12; 23-24; 83-84; 124; VIII, 437; XI, 58.

¹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VIII, 439.

²⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 142; 278; 286-287; 334; XI, 236.

²¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 204.

²² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 405-406. Ayrıca bkz. IV, 123.

²³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 522; 525; II, 12; 23-24; 84; IV, 72(5); VIII, 437; XI, 58.

²⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 424-425; 449.

²⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IV, 156. Ayrıca bkz. V, 371.

Örneğin; o, “Allah’ın meşiclerinde O’nun isminin anılmasını yasak eden ve oraların yıkılmasına çalışan kimseden daha zâlim kim vardır?”²⁶ âyetinde geçen ‘Allah’ın meşicleri’ tabiriyle neyin kastedildiği hususunda; a) Bütün meşicler, b) Meşic-i Haram ve diğer Mekke meşicleri, c) Sadece Meşic-i Haram şeklinde üç farklı yaklaşım nakletmiştir. Bunlardan sonuncusu, **Ebû Müslim**’e ait olup, o bunu Hz. Peygamber’in Hudeybiye senesinde Meşic-i Haram’dan men edilmesiyle açıklamıştır. **Râzî**, şâyet burada; ‘Çoğul olan ‘meşicler’ tabiriyle tek bir meşic nasıl kastedilmiş olabilir?’ şeklinde bir soru sorulursa, buna şu şekilde cevap verilir’ demiş ve şunları söylemiştir:

“1. Bu, tek bir sâlih kimseye eziyet edene; ‘Sâlih kimselere eziyet edenden daha zâlim kim vardır?’ demek gibidir. 2. Meşic, secde edilen yer demektir. Buna göre Meşic-i Haram, tek bir meşic değil, bir çok meşic olmuş olur.”²⁷

Elbette **Râzî**, **Ebû Müslim**’e ait görüşlerin tamamını benimseyip savunmamıştır. Nitekim **Râzî**, ona ait zayıf bulduğu bazı yaklaşımları ilk sırada nakletmiş olsa da rahat bir şekilde terk edebilmiştir.²⁸ **Râzî**’nin bu noktadaki tavrı oldukça objektif ve ilmîdir. Zira o, **Ebû Müslim**’e ait yorumlardan tasvib etmediklerini açık bir şekilde eleştirerek reddetmiştir.²⁹

Râzî, **Ebû Müslim**’e ait yorumları çoğu zaman da başkalarının ağzından reddetmiştir. Yani o, bu görüşler hakkındaki mevcut eleştirileri nakletmiş ve bu konuda aksi bir kanâat belirtmeyerek zımnen bunları kendisinin de benimsediğini ortaya koymuştur.

Örneğin; o, “الرَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً/Zina eden erkek, ancak zina eden veya müşrik bir kadınla nikahlanabilir”³⁰ âyetindeki ‘نكح’ ifadesi hakkında dört ayrı anlam nakletmiştir. Bunlardan sonuncusu olan; ‘cimâ, vat’ görüşü **Ebû Müslim**’e ait olup buna göre anlam şöyledir: ‘Zinâ eden erkek zinâ ederken ancak zinâ eden bir kadınla zinâ etmiştir, yani zinâ müminlere haramdır.’ **Râzî**, onun bu yaklaşımına **Zeccâc** (ö.311/923)’ın şu iki izahıyla cevap verir ve bu cevabı zımnen tasvib eder:

“1. Allah’ın Kitab’ında geçen bütün ‘nikah’ lafızları evlenme manasındadır. 2. Bu anlam, sözü faydalı olmaktan çıkarmaktadır. Zira zinâ eden bir erkek, bu işi zaten zinâ eden bir kadınla yapmaktadır...”³¹

²⁶ Bakara 2/114.

²⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 11. Ayrıca bkz. I, 523.

²⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 643-644; II, 507-508; V, 404; VII, 552.

²⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 387.

³⁰ Nûr 24/3.

³¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VIII, 319. Ayrıca bkz. I, 533-534; VIII, 348-349.

Burada dikkat çeken bir husus da, **Râzî**'nin **Ebû Müslim**'in bazı yorumlarını bizzat Mu'tezilî âlimlerin görüşleriyle reddetmiş olmasıdır.³² Bu da göstermektedir ki **Râzî**'nin tefsir anlayışını belirleyen temel esaslar, mezhebî kriterlerden ziyade ilmî değerlendirmelerdir.

Burada belirtilmesi gerektiğini düşündüğümüz son ve belki de en önemli husus şudur: **Râzî**'nin **Ebû Müslim**'e ait yorumlara bu kadar sıklıkla ve genel olarak da müspet yönde yer vermesinin en önemli nedeni, bunların diğer görüşlere nazaran oldukça farklı ve orijinal olup, tefsiri yapılan âyetlere yeni bakış açıları katmalarıdır. Nitekim **Râzî**'nin tefsiri bu gözle incelendiğinde, âyetlerin izahı olarak zikredilen yorumların birbirine oldukça yakın ve hemen hemen aynı çizgide yer aldığı, fakat bunlar içinde zikredilen **Ebû Müslim**'e ait yaklaşımların ise, genellikle diğerlerinden oldukça farklı yönde ve âyetlere oldukça değişik bakış açıları katar nitelikte olduğu görülmektedir.

Örneğin; o, "وَأَنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ.../Kitap hakkında ayrılığa düşenler doğrusu derin bir çıkmazdadırlar"³³ âyetindeki 'el-Kitâb' kelimesinden kasdın Kur'ân mı, yoksa Tevrat ve İncil mi olduğu yönünde bir ihtilaf zikretmiş, ardından bunun Tevrat ve İncil olması durumunda âyetteki 'ihtelefe' fiilinin hangi anlamda olacağı üzerinde durmuştur. Bu konudaki yaygın görüş, bunun; 'bir konuda ihtilaf etmek, yani ayrılığa düşmek' anlamında olduğudur. Fakat aynı fiile **Ebû Müslim**, diğerlerinden tamamen farklı bir mana vermiştir. Buna göre âyetin anlamı; 'O kitap hususunda birbirlerine halef olan kimseler' şeklindedir. Yani anlam; 'Onlar bu kitabı birbirlerinden miras yoluyla alıp, böylece o kitap hususunda birbirlerinin halefi oldular' şeklindedir. Zira bu fiil, 'خلف/halefe' fiilinin iftialı kalıbıdır. Bu yorumun delili ise, "فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ"³⁴ âyetidir.³⁵

Bu ve diğer örneklerde de görüldüğü üzere **Râzî**'nin **Ebû Müslim**'den kanâat belirtmeden naklettiği bu görüş diğerlerinden çok farklıdır.³⁶

Bu noktada **Râzî**, âyetlere çok farklı bakış açıları kazandıran bu yorumlar karşısında bir tür sıkıntıyla da karşı karşıya kalmıştır. Şöyle ki çoğu zaman bunlar, cumhur Sünnî ulemanın görüşlerine muhalif olup, adeta onların yaklaşımlarına birer alternatif mahiyetindedir. Zira bu hususu açıkça

³² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VIII, 395.

³³ Bakara 2/176.

³⁴ A'râf 7/169.

³⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 210.

³⁶ Ayrıca bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XI, 90; VI, 193; VIII, 338; VII, 554.

Râzî de ifade etmektedir.³⁷ Bu gibi durumlarda **Râzî**, tercihini genellikle cumhurdan yana koyma gereği duymuştur. Fakat onun **Ebû Müslim**'e ait yorumları ilk sırada zikretmesi, bunları naklederken tarafsız bir dil kullanması, onun delillerini tüm teferruatıyla ortaya koyması ve sonuçta da işi çoğu zaman Allah'a havale etmesi, bize onun bu izahları da zımnen tasvib ettiğini hissettirmektedir.³⁸

Râzî'nin bu gibi durumlarda izlediği bir diğer yöntem ise, her iki yaklaşımı tüm delilleriyle ayrı ayrı dile getirdikten sonra esasen bunların birbirlerini reddetmeyi gerektirmediğini ifade etmesi ve sonraki âyetlerin tefsirini her ikisini de dikkate alarak sürdürmesidir. Böylece o, bir yandan **Ebû Müslim**'e ait tasvib ettiği yorumları rahat bir şekilde ortaya koymuş, diğer yandan da cumhura ait genel kabul görmüş görüşlere ters düşmekten kurtulmuş olmaktadır.³⁹

Görüldüğü üzere **Râzî**, **Ebû Müslim**'e ait yaklaşımları kabul ederken veya reddederken oldukça rahat bir tavır içinde olmuştur. Zira o, bu gibi hususlarda mezhep taassubuna düşmemiş, bilakis tüm meseleleri daha önceden benimsemiş olduğu esaslar çerçevesinde ele almıştır. Yani onun **Ebû Müslim**'e ait yorumlar karşısındaki tavrını belirleyen şey, bu kriterler olmuştur. Fakat bizce burada dikkat edilmesi gereken husus, onun **Ebû Müslim**'e ait izahları öncelikle yer vermiş olması, bunun da ötesinde onun tercih etmediği düşüncelerini dahi oldukça ayrıntılı bir şekilde ortaya koymasıdır. Çünkü o, bunları içerik yönünden orijinal, dayandıkları deliller bakımından da güçlü bulmakta ve bu hususu birçok yerde açık bir şekilde ifade etmektedir.

III- RÂZÎ'NİN TEFSİRİNDE EBÛ MÜSLİM'İN GÖRÜŞLERİNDE İSTİFADE ETTİĞİ BELLİ BAŞLI ALANLAR:

Râzî, **Ebû Müslim**'e ait görüşlerden tefsir ilminin birçok alanında istifade etmiştir. Bunları, şu şekilde ifade edebiliriz:

A- TEFSİR METODOLOJİSİ:

Bilindiği üzere tefsir metodolojisi, geleneksel olarak üç farklı tarzda ele alınmıştır: Rivâyet tefsiri, dirâyet tefsiri ve işârî tefsir. Tefsirinde her üç tarzı da ustalıkla kullanan ve gereğince yer veren **Râzî**, özellikle ilk iki alanda **Ebû Müslim**'in görüşlerinden oldukça istifade etmiştir.

1. Rivâyet Tefsiri:

³⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XI, 374-375.

³⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 273.

³⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, X, 614; 639-640. Ayrıca bkz. Nâziât 46/1-5. âyetlerin tefsiri: XI, 30; 32; 34-35.

Rivâyet tefsiri denince akla, öncelikle Kur'ân'ın Kur'ân'la ve sünnetle tefsiri gelmektedir. Çalışmamız itibarıyla dikkatimizi çeken husus, **Râzî**'nin **Ebû Müslim**'e ait görüşlerden en çok istifade ettiği alanlardan birinin Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri olduğudur. Nitekim **Râzî**'nin tefsirinde **Ebû Müslim**'den naklettiği izahların bir çoğu Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirine güzel birer örnek teşkil etmektedirler.

Örneğin; o, “يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ/İnsanların, alemlerin Rabbi için kalkacağı günde”⁴⁰ âyetini **Ebû Müslim**'in görüşleri doğrultusunda şu şekilde tefsir etmiştir:

“Bu âyetteki ‘*insanların kıyâmı*’ ifadesi, tıpkı “وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ/Ve kalkın Allah için divan durun”⁴¹ âyetindeki gibidir ve manası; ‘*Allah’a ibadet için kalkınız*’ şeklindedir. Buna göre âyet; ‘*Başka bir şey için değil, sırf Allah’ın emri ve taati için insanların kalktıkları gün...*’ anlamındadır. Ayrıca bu durum, “وَالْأَمْرُ لِلَّهِ/O gün buyruk, yalnız Allah'ındır”⁴² âyetinde anlatılan husustur.”⁴³

Bu durumdan hareketle biz, **Ebû Müslim**'in tefsir anlayışındaki temel yaklaşım tarzının Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsirine dayandığını, dolayısıyla onu tefsir sahasında söz sahibi kılan hususun Kur'ân'a olan bu vukûfiyeti olduğunu, nitekim **Râzî**'nin onun görüşlerini tasvib ederek sıkça rivâyet etmesinin gerekçelerinden birinin de bu olduğunu söyleyebiliriz.

Bununla birlikte **Râzî**'nin **Ebû Müslim**'den naklettiği görüşler içinde Kur'ân'ın sünnetle tefsirine ait örnekler, oldukça sınırlıdır.

Örneğin; o, “Şüphesiz ki Allah, size ... yakınlarla bakmayı emreder”⁴⁴ âyetinin tefsirinde **Ebû Müslim**'in babasından naklettiği: ‘*Taatların mükâfatı en çabuk verileni, sıla-i rahimdir. Bir ev halkı, günahkar olabilir. Ama onlar, sıla-i rahim yaptıkları zaman malları artar, sayıları çoğalır*’⁴⁵ hadisine yer vermiştir.⁴⁶

2. Dirâyet Tefsiri:

Diğer Mu'tezilî müfessirlerde olduğu gibi **Ebû Müslim**'in tefsir anlayışında da akıl oldukça ön plandadır. Bu durum, **Râzî**'nin ondan yaptığı nakillerde de kendisini açık bir şekilde göstermektedir. Nitekim **Ebû Müslim**,

⁴⁰ Mutaffifin 83/4-6.

⁴¹ Bakara 2/6.

⁴² İnfitâr 82/19.

⁴³ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XI, 85. Ayrıca bkz. I, 522; VII, 64; VIII, 98; XI, 122; 125-126; 292-293.

⁴⁴ Nahl 16/90.

⁴⁵ Alâüddin Müttakî el-Hindî (ö.975/1567), **Kenzü'l-Ummâl**, III, 6957-6958.

⁴⁶ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VII, 259.

Kur'ân'ı tefsirinde akla başvurma'nın ötesinde birçok noktada bizzat âyetlerin bizden akli esas almamızı talep ettiğini söylemekte ve **Râzî** de, bu tür görüşleri haklarında bir yorum yapmadan yani zımnen tasvib ederek nakletmektedir.

Örneğin; o, “كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً/İnsanlar bir tek ümmet idi”⁴⁷ âyeti hakkında beş ayrı yorum nakletmiştir. Bunlardan üçüncüsü, **Ebû Müslim** ve **Kâdî Abdulcabbar**'a ait olan şu görüştür:

“İnsanlar, akıl kanunlarına sarılma hususunda tek bir ümmet idiler. Bu kanunlar da, Yaratıcı'nın varlığını ve sıfatlarını kabul edip, O'na hizmet ve nimetlerine şükür ile meşgul olmak, buna karşın aklen çirkin olan zulüm, yalan, ceahlet, abes ve benzeri şeylerden kaçınmaktır.”⁴⁸

Râzî'ye ait bu yaklaşım tarzı, normal karşılanmalıdır. Zira bir önceki yazımızdan hatırlanacağı üzere o, akıl-nakil ilişkisi hususunda tercihini Mu'tezile'nin yaklaşımından yana yapmış ve tefsirini kaleme alış gayelerinin başında; ‘*Mu'tezile'ye kendi esasları ile cevap verme*’ şeklinde bir iddia-ya yer vermiştir.⁴⁹

Râzî, bu yaklaşımına uygun olarak tefsirinde **Ebû Müslim**'e ait birçok akli izaha yer vermiştir. Nitekim bunların başında da, onun mucizeleri akli tarzda yorumlayan izahları gelmektedir.

Örneğin; o, “**Musa, milleti için su aramıştı; «Asanla taşa vur» dedik; ondan on iki pınar fışkırdı,...**”⁵⁰ âyetinde geçen; ‘*su istemenin nerede gerçekleştiği*’ hususunda; a) Müfessirlerin çoğuna ait; Tîh çölünde, b) **Ebû Müslim**'e ait; yaşadıkları yerleşim yerinde olduğu şeklinde iki farklı izah nakletmiştir. Bunlardan ilki, meseleyi bir mucize olarak telakkî ederken, ikincisi ihtiyaç anında Allah'tan istenen bir su veya yağmur talebi olarak ele almaktadır. **Râzî**, ilk yorumu doğruya daha yakın bulmakla birlikte âyette buna doğrudan delâlet eden bir şey bulunmadığını, zira şehirlerde mütad olan şeyin suya ihtiyaç duyma olduğunu söyler ve bu konuda **Ebû Müslim**'e ait şu izahı nakleler.

“*İstiskânın manası, insanların kıtlıkla karşılaştıkları zaman kendi örflerine uygun bir tarzda yağmurdan ıslanmayı talep etmeleridir. Böylece âyette geçen ‘Allah'ın taştan su fışkırtma’ işi, sulamayı kabul etme ve yağmur yağdırma*”⁵¹

⁴⁷ Bakara 2/213.

⁴⁸ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, II, 374.

⁴⁹ Bu konuda bkz. Muammer ERBAŞ, **Sünnî Tefsir Geleneğinde Mu'tezilenin Yeri I (Mefâtihu'l-Gayb Örneği)**, DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: XX, s. 77-78.

⁵⁰ Bakara 2/60.

⁵¹ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, I, 528.

Bununla birlikte **Râzî**, **Ebû Müslim**'in akli esas alan yaklaşımlarına sınırsız bir şekilde serbestlik tanımayarak ona özellikle nassa karşı akıl ile görüş belirttiği noktalarda karşı çıkmış ve onun bu tarz yaklaşımlarını reddetmiştir.

Örneğin; o, “**Rabbiniz'den refah istemenizde bir engel yoktur. Arafat'tan indiğinizde, Allah'ı Meş'ari Haram'da anın;...**”⁵² âyetinin; hac günlerinde yapılan alış-verişle ilgili olduğu hususunda birçok rivâyet ve görüş zikrettikten sonra **Ebû Müslim**'den bunun hacdan sonraki döneme ait olduğu şeklinde farklı bir yorum nakleder. **Ebû Müslim**, bu fikre “**فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ**”/Namaz bitince yeryüzüne yayılın; **Allah'ın lütfundan rızık isteyin;...**”⁵³ âyetine kıyasla ulaşmıştır. **Râzî** ise, onun bu yaklaşımına nassa karşı kıyasla hareket edilemeyeceği, zira bunun hükümsüz olacağı şeklinde cevap vermiştir.⁵⁴

Sonuç olarak **Râzî**'ye ait tefsirin dirâyet tefsirinin üst düzey bir örneği hüviyetini kazanmasında bir çok Mu'tezilî âlimle olduğu gibi **Ebû Müslim** ile olan fikir alışverişinin de büyük katkısı olduğunu rahatlıkla söylememiz mümkündür.

3. İşârî Tefsir:

Mu'tezilî bir âlim olan **Ebû Müslim**'in görüşleri arasında işârî mahiyette bir yaklaşım veya izaha rastlanmamaktadır. Buna karşın **Râzî**, tefsirinde akla önem vermiş ve bu yönde **Ebû Müslim**'den oldukça istifade etmiş olmasına rağmen bir çok yerde söz konusu âyetlerle ilgili işârî yorumlara da yer vermiştir. Nitekim o, aynı konuda bir yandan **Ebû Müslim**'in akla dayalı düşüncelerini naklederken, diğer yanda da tasavvufî bazı izahlar zikretmiş, fakat bu iki alanı birbirinden ayrı tutarak aralarında bir kıyaslamaya gitmemiş ve her birini kendi içinde geçerli saymıştır. **Râzî**, genel anlamda kelam ilmi ile tasavvuf arasında yaptığı mukayesede ise, tasavvufu en üst mertebeye yerleştirmiş, ifadelerinde kendi tercihinin bu alana ait yaklaşımlardan yana olduğunu vurgulamış, hatta zaman zaman bu tür izahları bizzat kendisine isnad etmiştir.⁵⁵

B- KUR'ÂN VE TEFSİR İLİMLERİ:

Tefsirlere özgünlük kazandıran ve onları birbirinden ayıran en önemli husus, müfessirlerinin tefsir usûlü ve ilimleri konusunda benimsedikleri ken-

⁵² Bakara 2/198.

⁵³ Cuma 62/10.

⁵⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 323.

⁵⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IX, 314-315.

dilerine has yaklaşımlarıdır. **Râzî**'nin tefsirini üstün kılan ve günümüze kadar etkisini sürdürmesini sağlayan şey de, onun bu konuda benimsediği tavır ile eserinde ortaya koyduğu kendine özgü metodudur.⁵⁶ O, kendisine has yaklaşım ve metodunu geliştirirken farklı kaynaklardan derlediği belli esasları benimsemiştir. **Râzî**'nin, bu tür esasları tespit etmede oldukça istifade ettiği kaynaklardan biri **Ebû Müslim**'dir.

Örneğin; o, “**Onlar, kendi canları çekmesine rağmen yemeği yok-sula, yetime ve esire yedirirler...**”⁵⁷ âyetlerinin tefsirinde; Sünnî âlimlerin bu âyetlerin nüzul sebebi olarak Hz. Ali'yi zikrettiklerini, aralarında **Ebû Müslim**'in de bulunduğu Mu'tezilî âlimlerin ise, buna hiç yer vermediklerini, çünkü onların bu konuda: ‘*Nazarı dikkate alınan şey, sebebin hususiliği değil, lafzın umumiliğidir*’ prensibini benimsediklerini söyler.⁵⁸

Râzî, burada eleştirmeden yani zımnem tasvib ederek zikrettiği bu ve benzeri bir çok prensibi kendisi de benimsemiş ve bir çok âyetin tefsirini bunlara dayalı olarak yapmıştır.

Bu noktada biz, **Râzî**'nin Kur'ân'ın tefsirine temel teşkil eden diğer hususlarda **Ebû Müslim**'den ne ölçüde istifade ettiğini ortaya koymaya çalışacağız.

1. Kur'ân'ın İ'râbı:

Genel olarak **Râzî**, tefsirinde âyetlerin i'rabına ayrıntılı bir şekilde yer vermemiş, sadece âyetlerin anlamlarını belirlemede doğrudan etkili gördüğü i'rab meselelerine temas etmiştir. O, bu gibi yerlerde **Ebû Müslim**'in izahlarından da istifade etmiştir. Onun bu konudaki genel tavrı, **Ebû Müslim**'e ait farklı i'rab yaklaşımlarını, haklarında bir yorum veya tercihte bulunmadan olduğu gibi nakletmek şeklindedir.⁵⁹ Bunun yanı sıra **Râzî**, kimi zaman da ona ait farklı i'rab açıklamalarını diğerlerine tercih etmiştir.

Örneğin; o, “**وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَل لَّعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيلًا مَّا يُؤْمِنُونَ**»/«**Kalplerimiz perdelidir**» dediler. **Hayır. Allah onları inkarlarından dolayı lanetlemiştir...**”⁶⁰ âyetinin sonundaki; ‘**قَلِيلًا**’ ifadesinin i'rabı hususunda, bunun; a) İman edenlerin sıfatı, b) İmanın sıfatı, c) ‘*Onlar iman*

⁵⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Muammer ERBAŞ, **Fahreddîn Râzî ile İbn Teymiyye'nin Kur'ân'a Yaklaşımları** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001.

⁵⁷ İnsan 76/8-10.

⁵⁸ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, X, 746-747.

⁵⁹ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, I, 585; VII, 423.

⁶⁰ Bakara 2/88.

etmezler' anlamında olduğu şeklinde üç farklı izah zikretmiş, fakat bunlardan **Ebû Müslim**'in de benimsediği ilk görüşü tercih etmiştir.⁶¹

2. Kur'ân'daki Garîb Kelime ve İfadeler:

Râzî'nin **Ebû Müslim**'den en fazla istifade ettiği alanların başında Arap dili ve belâgatı gelmektedir diyebiliriz. Fakat bu, sadece **Ebû Müslim**'in şahsına ait bir husus değildir. Zira Mu'tezilî âlimler bu alandaki üstünlüklerini herkese kabul ettirdikleri için birçok Sünnî âlim gibi **Râzî** de, bir yandan onların Mu'tezilî görüşlerini reddederken, diğer yandan da onların Arap dili alanındaki özgün yaklaşımlarından istifade etme durumunda kalmıştır. **Râzî**'nin bu alanda görüşlerine müracaat ettiği Mu'tezilî âlimler içinde, **Zemahşerî** (ö.538/1143) başta gelmektedir.⁶² Fakat o, bu alanda **Ebû Müslim**'den de büyük ölçüde istifade etmiştir.

Nitekim tefsir ilminde en önemli hususlardan biri, **garîbu'l-Kur'ân** yani Kur'ân'ın ilk bakışta anlaşılmayan veya en azından anlaşılması için belli bir çaba ve araştırma yapılması gereken kavram ve lafızlarıdır. Bu nedenle daha ilk asırlardan itibaren Kur'ân'ın geneli üzerine değil de, bu kapalı ifadeleri üzerine müstakil çalışmalar kaleme alınmıştır. **Râzî** de, tefsirinde bu konu üzerinde önemle durmuş ve âyetlerin bu tür kapalı ifadelerini açıklamaya çalışmıştır. Onun bu konuda oldukça istifade ettiği kaynaklardan biri de, yine **Ebû Müslim**'dir. **Râzî**, onun bu tür anlamı kapalı kavram ve ifadelerle ilgili izahlarını büyük ölçüde tasvib etmiştir.⁶³

Râzî, çoğu zaman **Ebû Müslim**'in bu gibi ifadeler için zikrettiği farklı anlamları diğer görüşler arasında her hangi bir tercih belirtmeden olduğu gibi nakletmiş,⁶⁴ bazen de birçok kavram ve ifadeyi sadece onun yaklaşımıyla izah etmiştir.⁶⁵ Bunun ötesinde o, sık sık **Ebû Müslim**'den naklettiği yorumları diğerlerine tercih ettiğini açıkça ifade etmiş, hatta bunları onun adına savunmuştur.

Örneğin; o, “إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ”⁶⁶ **O sizin apaçık düşmanınızdır**” âyetinin tefsirinde ‘*mübîn/apaçık*’ kavramını **Ebû Müslim**'in; ‘*mübîn, içindekini ve kalbindekini açıkça ortaya koyan belîğ kimsenin sıfatlarındandır,*’ şeklindeki görüşüyle izah etmiş, ardından âyetteki söz konusu lafız ile ancak bu anla-

⁶¹ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, I, 598.

⁶² Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, I, 48; III, 202; IV, 304.

⁶³ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VIII, 459-460.

⁶⁴ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, II, 123; IV, 323; VI, 92.

⁶⁵ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, II, 139; 153; 313-314.

⁶⁶ Bakara 2/208.

mın kastedilmiş olabileceğini, zira “حَمِّ وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ”⁶⁷ âyetinin de buna delil olduğunu söylemiştir.⁶⁸

Râzî'nin kavram ve ifadelerin doğru anlamlarını tespit etmede sıkça başvurduğu yöntemlerden biri, bunların iştikâk/etimolojik kökenini incelemesidir. Onun bu konuda en çok istifade ettiği kaynaklardan biri yine **Ebû Müslim**'dir. **Râzî**, onun bu konuda vermiş olduğu bilgileri çoğu zaman bir eleştiriye tabi tutmadan olduğu gibi kabul ederek nakleder.

Örneğin; o, “وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا إِفْكٌ افْتَرَاهُ وَأَعَانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخَرُونَ”⁶⁹ âyetindeki ‘افْتَرَى’ kavramının etimolojik izahını **Ebû Müslim**'den naklen şu şekilde yapar:

“‘افْتَرَى’ kelimesi, ‘فَرَى’ fiilinin, iftiâl vezninde masdardır. Nitekim bazen derinin ölçülüp biçilmesine ‘فَرَيْتُ الْأَدِيمَ’ denir. Ayrıca bozukluğun sona ermesini bildirmek için de ‘أَفْرَيْتُ’ ve ‘أَفْرَيْتُ’ ve ‘أَفْرَيْتُ’ ‘اصْلَحْتُ’ ve ‘اصْلَحْتُ’ ‘*islah ettim ve islah oldu; yumuşattım ve yumuşadı*’ denilir. Yine Arapça’da bir kişiye, kendisinde bulunmayan kötü vasıfları isnad ederek sövüp sayan kimseler hakkında ‘أَفْرَيْتُ عَلَيْهِ’ denilir.”⁷⁰

Âyetleri doğru izah etmede kavram ve kelimelerin kök anlamlarını doğru tespit etmek önemli olduğu gibi, bunların daha sonradan kazanmış olduğu ıstılâhî anlamları doğru tespit etmek de önem arz etmektedir. Tefsirinde bu yönde izahlara yer veren **Râzî**, bu konuda da **Ebû Müslim**'den müspet yönde oldukça istifade etmiştir.

Örneğin; o, “يُؤْفُونَ بِالنَّذْرِ/Onlar verdikleri sözleri yerine getirirler,...”⁷¹ âyetindeki ‘نَذَرَ’ kavramının ıstılâhî anlamını **Ebû Müslim**'den şu şekilde nakleder:

“Nezr, va'd gibidir, ona denktir. Ne var ki, bu iş kullar tarafından olduğunda buna ‘nezr’, Allah tarafından olduğunda ise, ‘va'd’ denir. Dîni ıstılahta ise, bu lafız bir kimsenin, ‘Allah için bana şöyle şöyle ... tasaddukta bulunmam farz olsun...’ demesidir. Yahutta kişi, bunu mesela; ‘Eğer hastam iyileşirse; gurbette olanım gelirse; üzerime şöyle şöyle ... yapmam farz olsun...’ demek sûretiyle Allah’tan istediği her hangi bir şeye bağlar.”⁷²

Zaman zaman kavramların aslî kök anlamları ile sonradan kazandıkları ıstılâhî anlamları tam olarak örtüşmemekte, bu durumda müfessirler farklı tercihlerde bulunabilmektedir. **Ebû Müslim**, bu tür yerlerde ıstılâhî anlamı

⁶⁷ Duhân 44/1.

⁶⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 354. Ayrıca bkz. III, 58-59.

⁶⁹ Furkân 25/4.

⁷⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VIII, 432-433.

⁷¹ İnsan 76/6.

⁷² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, X, 744-745.

terk ederek kavramın aslî kök anlamına dayanan farklı görüşler ileri sürmüş, **Râzî** ise, onun bu tür yaklaşımlarını eleştirmiştir.

Örneğin; o, “وَالَّذِينَ هُمْ لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ”⁷³ âyetindeki ‘الزكاة’ kavramı hakkında; a) **Ebû Müslim**’e ait; ‘övgüye değer ve beğenilen her türlü iş’, b) Ekserî ulemâya ait; ‘mallardan verilmesi gereken meşhur zekât’ şeklinde iki farklı yorum nakletmiştir. Burada **Ebû Müslim**, kavramın aslî ‘temizleme’ anlamını benimsemiş, esasen bilinen zekatın da nefisleri günahattan temizlemesi nedeniyle bu ismi aldığını belirtmiş ve buna “قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى”/Doğrusu, temizlenip-arınan felah bulmuştur”⁷⁴, “فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ”/Bunun için kendinizi temize çıkarmayın”⁷⁵ âyetlerini delil göstermiştir. **Râzî** ise, bu konuda cumhurun görüşünü tercih etmiştir.⁷⁶

Râzî’nin **Ebû Müslim**’den Arap Dili ve Belâgatına dayanan meselelerdeki istifadesi oldukça ileri düzeyde olmuştur. Hatta bu, onun şâzz sayılabilecek görüşlerini bile kabul etme seviyesine ulaşmıştır.

Örneğin; o, “فَسَتَعْلَمُونَ كَيْفَ نَذِيرٍ وَلَقَدْ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَكَيْفَ كَانَ”⁷⁷ âyetlerinin sonunda yer alan ‘نَذِيرٍ’ ve ‘نَكِيرٍ’ kelimelerinin esasen ‘نَذِيرٍ’ ve ‘نَكِيرٍ’ şeklinde olması gerektiğini, fakat sûredeki fâsıla düzeninin bozulmaması için sonlarındaki ‘ي/yâ-ı mütekellim’ in düştüğünü söylemiş, **Râzî** de bu görüşü yorumsuz nakletmiştir.⁷⁸

Bu konuyu şu hususu vurgulayarak bitirmek istiyoruz: **Râzî**’nin **Ebû Müslim**’den istifade ettiği dilbilimsel hususlar sıradan bir ayrıntı olmaktan ziyade âyetlere farklı bakış açıları kazandıran orijinal yaklaşımlardır. Nitekim **Râzî**, onun bu tarz özgün yorumlarına ayrı bir değer vermiş ve âyetleri hem bilinen meşhur anlam yönünde, hem de bu görüşler doğrultusunda ayrı ayrı tefsir etmiştir.⁷⁹

3. Kur’ân’da Hurûf-u Mukatta’a:

Kur’ân’ın en ihtilafî ve aynı zamanda en gizemli hususlarından biri hurûf-u mukattaalardır. **Râzî**, tefsirinde yeri geldikçe bu konu hakkındaki farklı yaklaşımları nakletmiştir ki, bunlardan biri de **Ebû Müslim**’e ait olanıdır. **Râzî**’nin Yûnus sûresi birinci âyette geçen “الر/Elif lâm râ” harflerini izah ederken yorum yapmadan zikrettiği **Ebû Müslim**’e ait görüşe göre; bu

⁷³ Mü’minûn 23/4.

⁷⁴ A’lâ 87/14.

⁷⁵ Necm 53/32.

⁷⁶ **Râzî**, *Mefâtihu'l-Gayb*, VIII, 261.

⁷⁷ Mülk 67/17-18.

⁷⁸ **Râzî**, *Mefâtihu'l-Gayb*, X, 593.

⁷⁹ **Râzî**, *Mefâtihu'l-Gayb*, X, 475.

harfler, alfabe harflerine işaret etmekte olup, buna göre âyetin manası şöyle olmaktadır: “*Bu harfler, meydan okumaya esas teşkil eden ve o Kitap için birer âyet ve alâmet kılınan şeylerdir. Dolayısıyla bu Kitap’ın insanların sözünden mucizevî bir sıfatla farklılığı söz konusu olmasaydı, o zaman bu üslûbun, aynı harfleri söyleyebilen diğer insanların sözlerine değil de, sadece bu Kitap’a hâs olması imkansız olurdu.*”⁸⁰

4. Kur’ân’da Edatlar ve Harfler:

Kur’ân tefsiri, âyetlerdeki kavramlar kadar, bunları birbirine bağlayarak anlamlı ifadeler haline getiren harf ve edatların doğru anlaşılmasını da gerektirmekte, hatta bazen âyetlerin anlamını, içinde yer alan bir harf veya edata verilebilen farklı anlamlar tamamen değiştirebilmektedir. **Râzî** de, bu tür önem arzeden harf ve edatlar üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmuş ve bu konuda **Ebû Müslim**’in fikirlerinden istifade etmiştir.⁸¹ Hatta bazen onun izah tarzını ayrıntılı bir şekilde yegane görüş olarak zikretmiş⁸², bazen de en doğru yaklaşım olarak görerek kabul etmiştir.

Örneğin; o, “*لَا أُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ*”⁸³ âyetlerinin başındaki ‘*ل*’ edatı hakkında üç farklı yaklaşım zikretmiş, fakat bunlardan **Ebû Müslim**’e ait olan şu sonuncu izahı tasvib etmiştir:

“Buradaki ‘*ل*’ kasemin nefyi, yani ‘*yemin etmeyeceğim*’ manasına olup, Allah Teâlâ adeta; ‘*Size karşı ne bugüne, ne de o nefs-i levvâmeye yemin ederim. Fakat ben, yemin etmeksizin sana ölümle kemiklerin paramparça olması durumunda, kemiklerini bir araya getiremeyeceğimizi mi zannediyorsun diye soruyorum. Eğer böyle bir zan içinde isen, bil ki Biz bunu yapmaya kadiriz*’ demek istemiştir.”⁸⁴

Bununla birlikte **Râzî**, yer yer onun edatlarla ilgili bazı görüşlerini de reddetmiştir.⁸⁵

5. Kur’ân’da Bazı Üslup Özellikleri:

Kur’ân’ın Arap Dili’ne dayalı kendisine has bazı üslup özellikleri vardır ki **Râzî**, tefsirinde yeri geldikçe bunlara da temas etmiştir.⁸⁶ O, bunlardan

⁸⁰ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VI, 184.

⁸¹ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VIII, 162; XI, 272.

⁸² Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, III, 375.

⁸³ Kıyâme 75/1-2.

⁸⁴ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, X, 720.

⁸⁵ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VIII, 185.

⁸⁶ Bu konuda bkz. Hallâl Yahya, **er-Râzî en-Nahvî min Hılâli Tefsîrih**, Musul Üniv. (Basılmamış yüksek lisans tezi), 1986; Mahmud Ahmed es-Sevid, **et-Tefsîru'l-Kebîr li'l-Fahr er-Râzî Lugaviyyen ve Nahviyyen**, Dimaşk Üniv. (Basılmamış doktora tezi), 1996.

bir kısmının izahında **Ebû Müslim**'in görüşlerine de yer vermiştir ki, bunlardan bazılarını, şu şekilde belirtmemiz mümkündür:

a) Hitaplar:

Âyetlerin yönelmiş olduğu muhatapları tespit etmek, onları doğru tefsir etmede önem arzeden bir husustur. Bu nedenle **Râzî**, âyetlerin tefsirine girişte öncelikle bunların kime yönelik olduğunu tespitte çalışır. Bu noktada mevcut tüm farklı görüşleri zikretmeye çalışan **Râzî**, **Ebû Müslim**'in izahlarına da yer vermiştir. Fakat **Râzî**'nin âyetlerin muhatabıyla ilgili olarak onun yorumlarına yaklaşımı genelde menfi olmuştur. Çünkü onun bu gibi konularda **Ebû Müslim**'den naklettiği düşünceler, daha ziyade bilinen meşhur görüşlerin ötesinde kendisine has özel yaklaşımlardır.

Örneğin; o, “**Yoksa, daha önce Musa'nın sorguya çekildiği gibi, siz de peygamberinizi sorguya mı çekmek istiyorsunuz?**”⁸⁷ âyetindeki hitâb hakkında; a) **Ebû Müslim**'den naklen; Müslümanlara, b) **İbn Abbas**'tan naklen; Mekkelilere, c) Yahudilere hitâb olduğu şeklinde üç farklı izah zikretmiş ve tercihini gerekçesini de açıklayarak sonuncudan yana yapmıştır.⁸⁸

b) Sorular:

Kur'ân üslubunun belirgin özelliklerinden biri de, zaman zaman muhataba yönelttiği sorulardır. İlâhî bir Kitap olan Kur'ân'da farklı gayelerle kulanılan bu soru üslubunu, doğru bir şekilde tahlil etmek gerekmektedir. **Râzî**, bu tür sorularla nelerin kastedildiğini ortaya koyarken güvendiği bir kaynak olarak **Ebû Müslim**'in fikirlerine de başvurmuştur.

Örneğin; o, “**أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ وَأَنَّ**”⁸⁹ âyetindeki soru üslûbunu, **Ebû Müslim**'in şu görüşü ile izah etmiştir:

“Bu soru üslûbu ile; ‘*Onlar bunu pekala bildiler*’ manası kastedilmiştir. Çünkü muhatabı hem şüpheye düşürme, hem de onun şek ve şüphesini giderme hususunda; ‘*Sana bir şeyler öğreten kimseye hizmet etmen gerektiğini bilmez misin? Sana iyilikte bulunana teşekkür etmen gerektiğini bilmez misin?*’ gibi ifadeler kullanmak Arapların örfüdür. Dolayısıyla Allah Teâlâ, tövbe eden o kimselerin tövbe ve sadakalarını kabul ettiğini müjdelemiştir.”⁹⁰

c) Hazfler:

Her dilde olduğu gibi Arap dilinde de bazı hazfler bulunmaktadır. Doğal olarak bu hazfler, dili Arapça olan Kur'ân'a da yansımıştır. Her ne kadar

⁸⁷ Bakara 2/108.

⁸⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 643-644.

⁸⁹ Tevbe 9/104.

⁹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VI, 139.

bazı müfessirler, eserlerinde Kur'ân âyetlerinde hazfler bulunduğu yönünde açık bir ifadeye yer vermemeye özen göstermişlerse de,⁹¹ diğer bir çokları gibi **Râzî** de, Kur'ân âyetlerinde bazı hazfler bulunduğunu rahat bir şekilde ifade etmiş ve bunları uygun şekilde tamamlamaya çalışmıştır. Onun bu konuda istifade ettiği kaynaklardan biri, yine **Ebû Müslim**'dir.

Örneğin; o, “سَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُم مِّنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللَّهِ مِنْ «كَمْ آتَيْنَاهُم مِّنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ (وَكُفَرُوا بِهَا) وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللَّهِ» فِي تِلْكَ آيَاتِ الْكُفْرِ إِنَّ اللَّهَ لَشَدِيدُ الْعِقَابِ”⁹² âyetinde bir hazf bulunduğunu ve bunun takdirinin “كَمْ آتَيْنَاهُم مِّنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ (وَكُفَرُوا بِهَا) وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللَّهِ” şeklinde olduğunu, zira âyetin devamının zımnen bunu ifade ettiğini **Ebû Müslim**'den naklen aktarmış ve bu görüşü benimsemiştir.⁹³

d) Tekrarlar:

Râzî'nin hassas olduğu ve tefsirinde sıkça vurguladığı husus, Kur'ân'da tekrar olmadığı düşüncesidir. Nitekim o, tefsirinde zikrettiği birçok görüşü Kur'ân'da tekrar olduğu sonucunu doğurduğu gerekçesiyle reddetmiştir ki, bunlar içinde **Ebû Müslim**'e ait olanlar da bulunmaktadır.⁹⁴ Bunun ötesinde o, **Ebû Müslim** tarafından ‘âyetlerde yer alan faydalı tekrarlar’ olarak nitelenen ifadelerin esasen bir tekrar olmadığını ortaya koymaya çalışarak bu konuda ona karşı çıkmıştır.

Örneğin; o, “فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا “بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ”⁹⁵ âyetinin sonunda yer alan “بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ” ifadesindeki ‘fisk’ın, âyette yer alan ‘عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا’ ifadesindeki ‘zulm’ olduğu ve bu şekildeki tekrarın faydasının manayı te’kid olduğuna dair **Ebû Müslim**'e ait görüşü aynı gerekçeyle reddetmiştir.⁹⁶

Bununla birlikte **Râzî**, Kur'ân'da tekrar olmadığını düşüncesini savunurken bu fikre delil teşkil ettiğini düşündüğü noktalarda bizzat **Ebû Müslim**'in görüşlerinden istifade etmekte bir beis görmemiştir.⁹⁷

Anlaşıldığı üzere **Râzî**, Kur'ân'da hiçbir şekilde tekrar bulunmadığı görüşünü sıkı sıkıya benimsemekte, **Ebû Müslim** ise, âyetleri yorumlarken tekrar ihtimalini en aza indirmeye çalışmakla birlikte Kur'ân'da belli gayele-

⁹¹ Bu konuda bkz. Muammer ERBAŞ, **Fahreddin Râzî ile İbn Teymiyye'nin Kur'ân'a Yaklaşımları**, s. 278.

⁹² Bakara 2/211.

⁹³ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, II, 366. Ayrıca bkz. VIII, 347.

⁹⁴ Bu konuda bkz. Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VIII, 161.

⁹⁵ Bakara 2/59.

⁹⁶ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, I, 525.

⁹⁷ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XI, 330-331.

re matuf olarak yer yer tekrarların olabileceğini ve bunun da faydalı olduğunu düşünmektedir.

6. Kur'ân'da Hakikat-Mecâz:

Bilindiği üzere tefsir alanında Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasındaki önemli yaklaşım farklarından biri de, âyetlerin hakîkî anlamıyla mecâzî anlamı arasında yapılan tercihlerde kendisini göstermektedir. Nitekim Mu'tezile, âyetlerin zâhirinde akla uzak ve garip bir anlam gördüğünde derhal mecâza başvurma yoluna gitmiştir. Bu konuda **Râzî**, oldukça muhafazakar olan Eş'arî çizgisinde yer almasına ve birçok noktada uzak görülen zâhirî anlamları benimsemesine ve savunmasına rağmen tefsirinde **Ebû Müslim**'in mecâzî yönde yaptığı izahlara da büyük ölçüde yer vermiş ve itibar etmiştir.⁹⁸

Râzî'nin bu konuda benimsediği genel tutum, **Ebû Müslim**'in âyetleri mecâzî yönde yorumlayan yaklaşımlarını her hangi bir yorum ve tercihte bulunmadan nakletme tarzındadır.

Örneğin; o, “جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ وَقَالُوا إِنَّا كَفَرْنَا”⁹⁹ âyetindeki ‘يد/el’ ve ‘فم/ağız’ ifadeleriyle nelerin kastedildiği konusunda ilki hakîkî, ikincisi mecâzî iki farklı yaklaşım ortaya koymuş, bunlardan ikincisini izah sadedinde **Ebû Müslim**'e ait şu görüşü yorumsuz nakletmiştir:

“Buradaki ‘el’ den murad, peygamberlerin konuşup izhar ettikleri hucetlerdir. Zira huceti duyurmak büyük bir in’amda bulunmaktır. İn’am ve nimet ise, ‘el’ olarak nitelenir... Kabul etmek, ağızdan ağızla almak olunca, reddetmek de ağza geri döndürmek gibi olur.”¹⁰⁰

Râzî, tefsirinde zaman zaman tercihini **Ebû Müslim**'in mecâzî görüşlerinden yana yapmış,¹⁰¹ bunun da ötesinde ona ait eleştirilen mecâzî yorumları bizzat onun adına savunmuştur.

Örneğin; o, “إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ يَوْمَ خَلَقَ”¹⁰² Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısında, Allah'a göre ayların sayısı on ikidir”¹⁰² âyetinde geçen ‘فِي كِتَابِ اللَّهِ’ ifadesi hakkında öncelikle bunun; a) Levh-i Mahfuz, b) Kur'ân-ı Kerim olduğu şeklinde iki farklı izah nakletmiş, ardından **Ebû Müslim**'e ait; ‘Allah’ın farz

⁹⁸ Râzî'nin hakikat-mecaz konusundaki yaklaşımı için bkz. *Nihâyetü'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İcâz*, Amman 1985, s. 81-91.

⁹⁹ Bakara 2/90.

¹⁰⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, VII, 69.

¹⁰¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, VIII, 234.

¹⁰² Tevbe 9/36.

kıldığı ve hükmettiği şekilde...’ tarzında bir üçüncü yorum daha zikretmiştir. Devamında **Kâdî Abdulcabbar**’ın bu son görüşün ancak mecâzî olarak doğru olabilecek uzak bir yaklaşım olduğu şeklindeki itirazını dile getiren **Râzî**, bu itiraza söz konusu mecâzî ifadenin oldukça meşhur bir mecâz olduğu, zira Arapça’da; *إن الأمر كذا وكذا في حساب فلان وفي حكمه* / *Durum, falancanın hesabına ve hükmüne göre şöyle şöyledir...*’ denildiği şeklinde bizzat kendisi cevap vermiştir.¹⁰³

Fakat tüm bunlar, onun **Ebû Müslim**’in mecâzî tarzdaki tüm yorumlarını benimsediği anlamına gelmemektedir. Nitekim **Râzî**, özellikle hassas olduğu ‘âyetlerin zâhirinin gerekçesiz bir şekilde terk edilmemesi gerektiği’ noktasında **Ebû Müslim**’in aksi yönde yaptığı mecâzî yorumları terk etmiş ve âyetlerin zâhirleri yönündeki izahları tercih etmiştir.

Örneğin; o, “ قَالَ أَرَأَيْتُ أَنْتَ عَنِ الْهَيْتِي يَا إِبْرَاهِيمَ لَئِن لَّمْ تَنْتَهَ لِأَرْجُمْتُكَ ” / *وَأَهْجُرْنِي مَلِيًّا* / *Babası: «Ey İbrahim! Sen benim tanrılarımın yüz çevirmek mi istiyorsun? Bundan vazgeçmezsen mutlaka seni taşlarım; uzun bir süre benden uzaklaş git» dedi.*”¹⁰⁴ âyetindeki ‘*recm/taşlama*’ hakkında bunu hakîkî manada alan üç farklı görüş zikrettikten sonra **Ebû Müslim**’e ait şu mecâzî yorumu yer vermiş, fakat bunu reddetmiştir:

“Bu ifadeden kasıt, taşlayıp öldürmektir. Fakat bu, bazen mecâzî olarak ‘*tardetmek, uzaklaştırmak, kovmak*’ manasına da kullanılır. Bu sözle, ‘*kovma*’ manasının kastedildiğine âyetteki ‘*وَأَهْجُرْنِي مَلِيًّا*’ / **Benden uzun bir müddet uzaklaş git!**’ sözü de delâlet etmektedir.”¹⁰⁵

7. Kur’ân’da Müphemler:

Râzî, prensip olarak Kur’ân’daki müphem hususlara fazla dalmama eğilimindedir. Çünkü bu tür müphem hususların açıklanmasında başvuru kaynak genellikle isrâîlî rivâyetler olmaktadır. Fakat **Râzî**, bu konuda bir takım zayıf rivâyetlere değil de, Kur’ân’ın Kur’ân ile tefsiri gibi muteber bir usûle başvuran **Ebû Müslim**’in görüşlerinden müspet yönde istifade etmiştir.

Örneğin; o, “ فَلَبِثْتَ سِنِينَ فِي أَهْلِ مَدْيَنَ ثُمَّ جِئْتَ عَلَىٰ قَدَرٍ يَا مُوسَىٰ ” / *Bunun için, Medyen halkı arasında yıllarca kalmıştın. Sonra, ey Musa, peygamberlik görevini yüklenecek bir yaşa gelince dönüp geldin*”¹⁰⁶ âyetinin tefsirinde Hz. Musa’nın Medyen halkı arasındaki kalış süresini, **Ebû Müslim**’in şu yaklaşımıyla izah eder:

¹⁰³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VI, 41.

¹⁰⁴ Meryem 19/46.

¹⁰⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 604; VII, 546; VIII, 159.

¹⁰⁶ Tâhâ 20/40.

“Bu husus, “Medyen'e doğru yöneldiğinde: «Rabbimin bana doğru yolu göstereceğini umarım» dedi... Musa süreyi doldurunca, ailesiyle birlikte yola çıktı.”¹⁰⁷ âyetlerinde açıklanmıştır ki, bu müddet ya on veya sekiz yıldır. Çünkü Allah Teâlâ, “Kadınların babası: «Bana sekiz yıl çalışmana karşılık bu iki kızından birini sana nikahlamak istiyorum. Eğer on yıla tamamlarsan o senden bir lütuf olur»¹⁰⁸ buyurmuştur.”¹⁰⁹

Bilindiği üzere müphemâtü'l-Kur'ân konusunun muhtevasını büyük ölçüde âyetlerde yer alan zamirler oluşturmaktadır. **Râzî**'nin bu hususta benimsediği öncelikli esas, zamirleri en yakın merciine hamletmektir. Nitekim o, tefsirinde bu konuyla ilgili mevcut farklı yaklaşımlara da yer vermekle birlikte tercihini benimsediği bu prensip yönünde yapmıştır. **Râzî**'nin bu konuda görüşlerini terk ettiği isimler arasında **Ebû Müslim** de yer almaktadır.¹¹⁰

8. Kur'ân'da Münâsebet ve İncicam:

Râzî'nin tefsirinde üzerinde en çok durduğu hususlardan biri de, âyetler ve sûreler arasında kurduğu münasebet ve incicamdır. Esasen icthada dayanan ve etrafında farklı yaklaşımlar serdedilen bu konuda o, istisnasız hemen her Kur'ân âyetinin bir öncesiyle münasebetini kurmuş ve konuyla ilgili kendine özgü yorumlarda bulunmuştur.¹¹¹

Râzî'nin âyetler ve sûreler arasındaki münasebetle ilgili ileri sürdüğü görüşlerden pek çoğu kendisine ait olmakla birlikte bunlardan bazıları diğer müfessirlere aittir. Onun bu konuda en çok istifade ettiği kaynaklardan biri de **Ebû Müslim**'dir. Nitekim **Râzî**, ondan aktardığı yorumları genel olarak tercih belirtmeksizin nakletmiş, yani zımnen tasvib etmiş, bazen de bu hususta sadece onun izahına yer vermekle yetinmiştir.

Örneğin; o, “... **İşte bu peygamberlerden bir kısmını diğerlerinden üstün kıldık...**”¹¹² âyetinin bir öncesiyle münasebetini **Ebû Müslim**'e ait şu görüş doğrultusunda kurmaktadır:

“Allah Teâlâ, daha önceki peygamberlerin kendi kavimleriyle olan kıssalarını haber vermiştir. Mesela; Mûsâ kavminin “فَقَالُوا أَرَنَا اللَّهُ جَهْرَةً” / **Bize açıkça Allah'ı göster**” demesi, ... İşte böylece Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'i kavminden görmüş olduğu tekbiz ve hasede karşı teselli ederek şöyle demiştir: Al-

¹⁰⁷ Kasas 28/22-29.

¹⁰⁸ Kasas 28/27.

¹⁰⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VIII, 50.

¹¹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VIII, 22-23. Ayrıca bkz. VIII, 473.

¹¹¹ Bu konuda bkz. Mustafa Çetin, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet ve İncicam*, Dokuz Eylül Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, İzmir 1989, VI, 505-544.

¹¹² Bakara 2/253.

lah'ın bir kısmıyla konuştuğu, bir kısmının derecelerini yükselttiği ve içlerinden Hz. İsa'yı da Rûhu'l-Kudüs ile teyid ettiği o peygamberler, bunca mucizeleri görmelerine rağmen kavimleri tarafından zikrettiğimiz kötü muamelelere maruz bırakılmışlardır. Sen de onlar gibi bir peygambersin. Dolayısıyla kavminden gördüğün eziyetlere karşı üzülme. Eğer Allah isteseydi, ne siz ne de onlar ihtilaf ederdiniz. Ne var ki Allah'ın hükmettiği şey mutlaka olacaktır. Takdir ettiği şey kesinlikle vukû bulacaktır.”¹¹³

9. Kur'ân'da Siyak-Sibak:

Bilindiği üzere Kur'ân âyetlerinin doğru anlaşılmasında siyak-sibak bilgisi oldukça önem arz etmektedir. **Râzî** de, tefsirinde bu konuya gereken özeni göstererek âyetleri içinde yer aldıkları siyak-sibaka uygun bir şekilde tefsir etmeye çalışmıştır. Nitekim o, tefsirini yaptığı âyetlerle ilgili olarak naklettiği farklı görüşler içinden özellikle siyak-sibaka uygun olanları tercih etmiştir. Onun bu yönde tercih ettiği yaklaşımlar içinde **Ebû Müslim**'in yorumları da yer almaktadır. **Râzî**, onun özellikle âyetlerdeki bazı garîb kavram veya ifadelerin açıklanmasında siyak-sibakı esas alan izahlarından istifade etmiştir.

Örneğin; o, “انطَلِقُوا إِلَى ظِلِّ ذِي ثَلَاثِ شُعَبٍ/Üç çatallı gölgeye koşunuz”¹¹⁴ âyetindeki “ذِي ثَلَاثِ شُعَبٍ” ifadesinin tefsiri hakkında beş ayrı yorum zikretmiştir. Bunlardan **Ebû Müslim**'e ait olan yaklaşımda, söz konusu ifade âyetin siyakında yer alan hususlarla yani; a) ‘لَا يُولَىٰ يُغْنِي مِنَ اللَّهَبِ’/Alevler karşısında hiçbir fayda vermemesi,¹¹⁵ b) ‘لَا يُولَىٰ يُغْنِي مِنَ اللَّهَبِ’/Alevler karşısında hiçbir fayda vermemesi,¹¹⁶ c) ‘إِنَّهَا تَرْمِي بِشَرِّ كَالْقَصْرِ’/Adeta saraylar misali kıvılcımlar saçması¹¹⁷ şeklinde tefsir edilmektedir.¹¹⁸

Râzî, **Ebû Müslim**'in siyak-sibaka uygun düşen bazı görüşlerini haklarında herhangi bir değerlendirmede bulunmadan nakletmiş,¹¹⁹ bazılarını ise, açık bir şekilde tercih etmiştir.¹²⁰

Râzî, bazen **Ebû Müslim**'in siyak-sibaka daha uygun düşen görüşlerini sadece zikretmekle yetinirken, diğerlerini benimseyerek nakletmiş,¹²¹ hatta zaman zaman onun siyak-sibaka daha uygun düşen yaklaşımlarını terk

¹¹³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 521.

¹¹⁴ Mürselât 77/30.

¹¹⁵ Mürselât 77/31.

¹¹⁶ Mürselât 77/31.

¹¹⁷ Mürselât 77/32.

¹¹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, X, 774. Ayrıca bkz. I, 512-513.

¹¹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 535; 539.

¹²⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 538. Ayrıca bkz. VIII, 302.

¹²¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VI, 153-154.

ettiği de olmuştur.¹²² Yer yer de o, **Ebû Müslim**'in siyak-sibaka uymayan fikirlerini açık bir şekilde reddetmiştir.¹²³

Bazı durumlarda siyak-sibak bilgisi, âyetlerin Sünnî veya Mu'tezilî yaklaşım doğrultusunda yorumlanmasında belirleyici bir role sahip olabilmektedir. Bu gibi durumlarda **Râzî**, âyetleri doğal olarak Sünnî görüş doğrultusunda tefsir etmeye çalışmıştır. Fakat o, buralarda da **Ebû Müslim**'in siyak-sibaka uygun düşen fikirlerinden Sünnî görüşü destekler mahiyette istifade edebilmiştir.¹²⁴

10. Kur'ân'da Kırâatler:

Râzî'nin tefsirinde düzenli bir şekilde yer verdiği hususlardan biri de, âyetlere ait farklı kırâatlerdir. **Râzî**, bu konuda sadece kırâatleri zikretmekle yetinmemiş, bilakis bunların gerekçelerini belirtmiş, tevcih ve izahlarını da yapmıştır. Bu noktada o, az da olsa **Ebû Müslim**'in görüşlerinden istifade etmiştir.

Örneğin; o, “**Rüzgarları rahmetinin önünde müjdeciler olarak gönderen ... O'dur**”¹²⁵ âyetindeki ‘بُشْرًا’ kelimesine ait beş farklı kırâati belirttikten sonra bunlardan bazılarının izahını **Ebû Müslim**'den naklen şu şekilde yapmıştır:

“Bunu ‘بُشْرًا’ şelinde okuyanlar, ‘beşîr/müjdeciler’ kelimesinin çoğulu olarak böyle okumuşlardır. Bunun bir benzeri de, ‘وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ يُرْسِلَ الرِّيحَ’ **Rüzgarları müjdeciler olarak göndermesi, O'nun varlığının belgelerindendir**”¹²⁶ âyetidir. Bunun ‘nûn’ ile (neşran) okunuşu ise, tıpkı ‘وَالنَّاشِرَاتُ تَنْشُرْنَ’¹²⁷ **Yaydıkça yayanlara**’¹²⁷ âyetinde olduğu gibidir. Bu yayanlar, rüzgarlardır.”¹²⁸

11. Kur'ân'ın Nüzûl Sebepleri:

Râzî, âyetlerin tefsirine başlarken öncelikle onların mevcut nüzûl sebeplerini nakletmeye çalışmıştır. Bu noktada onun istifade ettiği kaynaklardan biri de, **Ebû Müslim**'in tefsirinde zikrettiği rivâyetler ve tercih ettiği görüşlerdir.¹²⁹

Âyetlerin nüzûl sebeplerini özenle zikreden **Râzî**, onların tefsirini de bu nüzûl sebeplerine yani târihî bağlamına uygun bir şekilde yapmaya gayret

¹²² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 142-143.

¹²³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 592-593; IX, 431.

¹²⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IV, 62-63.

¹²⁵ A'râf 7/57.

¹²⁶ Rûm 30/46

¹²⁷ Mürselât 77/3

¹²⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VIII, 466.

¹²⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 598-599; V, 403; VI, 94.

etmiştir. Bu konuda o, **Ebû Müslim**'in görüşlerinden oldukça istifade etmiştir.

Örneğin; o, “**وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ**”/Başladığınız hac ve umreyi Allah için tamamlayın¹³⁰” âyetini mutlak olarak tefsir eden yaklaşımları zikrettikten sonra **Ebû Müslim**'in âyeti tarihi bağlamı ve nüzûl sebebi doğrultusunda açıklayan yorumuna yer vermiş ve bunun gerekçesini de zikrederek zımnem adeta onu tasvib etmiştir:

“Kim Allah için hac ve umre yapmaya niyetlenirse, o kimseye bunu tamamlaması vacip olur... Çünkü bu âyet, kâfirler bir önceki sene Hz. Peygamber'i hac ve umreden menettikten sonra nâzil olmuştur. Böylece Allah Teâlâ, bu âyette Rasûlüne bu farzı tamamlamadığı sürece niyetinden caymamasını emretmiştir...”¹³¹

Âyetlerin tefsirinde her ne kadar nüzûl sebeplerini dikkate alsada da **Râzî**, bu konuda ‘*sebebin husûsîliği hükmün umûmîliğine engel teşkil etmez*’ prensibini benimsemiştir. Dolayısıyla o, mevcut nüzûl sebeplerini de dikkate alarak umûmî yorumlara ulaşma gayreti içinde olmuştur. Bu hususta da onun sıkça istifade ettiği kaynaklardan biri, yine **Ebû Müslim**'dir. **Râzî**, onun bu yöndeki görüşlerini tercih belirtmeden yani zımnem tasvib ederek nakletmektedir.¹³²

12. Kur'ân'daki Müskiller:

Tefsir usûlünün önemli konularından biri de, müşkilü'l-Kur'ân'dır. **Râzî** de, tefsirinde bu usûl konusunun farklı uygulama örneklerine yer vermiştir. Onun bu konuda benimsediği yöntem, müşkilü'l-Kur'ân'a konu teşkil eden meseleleri soru-cevap tarzında dile getirmesidir. Bizzat **Râzî**'nin ifadelerinden onun bu tür hususlardan bazılarını hem soru, hem de cevap olarak **Ebû Müslim**'den aldığı, kendisinin ise bunlara bazı katkılarda bulunduğu anlaşılmaktadır.¹³³

Bunun dışında **Râzî**, bir çok noktada müşkilü'l-Kur'ân kapsamına giren hususları kendisi tespit ederek bunları birer soru halinde ortaya koymuş, verdiği cevaplarda ise, yine **Ebû Müslim**'den istifade etmiştir. **Râzî**'nin ondan bu yönde istifadesi oldukça fazla ve önceliklidir.

Örneğin; o, “**وَلَا يُسْأَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ**”/Suçluların suçları kendilerinden sorulmaz¹³⁴” âyetinin zâhiren “**فَوَرَبِّكَ لَنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ**”/Rabbin hakkı

¹³⁰ Bakara 2/196.

¹³¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 300.

¹³² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VI, 162-163. Ayrıca bkz. XI, 339.

¹³³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VI, 143.

¹³⁴ Kasas 28/78.

için, onların tümünü kesinlikle sorguya çekeceğiz¹³⁵ âyetiyle müşkil arzettiğini belirterek bu müşkili önce kendisinin, ardından da **Ebû Müslim**'in şu görüşüyle çözmeye çalışır:

“*Sorma*’, bazen muhasebe için, bazen *takrîr* ve *azarlama* için, kimi kez de, *rıza almak* için olur. Bu âyete en uygun şey ise, *rıza alma* anlamıdır. Nitekim Allah Teâlâ “**İnkâr edenlere itiraz için izin de verilmez, onların özürleri de dinlenmez**”¹³⁶ ve “**هَذَا يَوْمٌ لَا يَنْطَفُونَ وَلَا**”¹³⁷ ve “**بُؤْدُنُ لَهُمْ فَيَعْتَدُونَ**”¹³⁸ **Bu, onların konuşamayacakları gündür. Onlara izin de verilmez ki özür beyan etsinler**¹³⁷ buyurmuştur.”¹³⁸

Râzî, bazen de **Ebû Müslim**'in müşkil olarak dile getirdiği bazı soruları dile getirmiş ve bunların cevabını bizzat kendisi vermeye çalışmıştır.¹³⁹

Râzî'nin tefsirinde dikkat çeken bir husus da, onun bir âyetin tefsirini tek görüş doğrultusunda değil, bilakis farklı yorumları da dikkate alarak çok yönlü sürdürmesidir. Çoğu zaman o, bu çok yönlü tefsir anlayışını sadece bir âyetle sınırlı tutmayarak arka arkaya sıralanan birden fazla âyette devam ettirir. Bunun en bariz gözlemlendiği noktalar ise, müşkilü'l-Kur'ân'a konu olan hususlardır. Çünkü âyetlerle ilgili belli yaklaşımlar, öncesi ve sonrasıyla ilgili olarak ortaya farklı müşkilleri çıkarabilmektedir. İşte **Râzî**'nin, bu amaçla uzun soluklu olarak sürdürdüğü bu farklı yaklaşımlar arasında **Ebû Müslim**'e ait olanlar da yer almaktadır.¹⁴⁰

13. Kur'ân'ın İ'câzı:

Râzî'nin tefsirinde üzerinde durduğu ve ilgili âyetler çerçevesinde ele aldığı hususlardan biri de i'câzü'l-Kur'ân'dır. O, tefsirinde Kur'ân'ın farklı i'caz yönleri üzerinde durmakla birlikte kendi tercihini Kur'ân'ın fasâhatinden yana yapmıştır.¹⁴¹

Bu konuda onun **Ebû Müslim** ile aynı yaklaşımı paylaştığı anlaşılmaktadır. Zira **Râzî**, bu konuyu “**أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ إِخْتِلَافًا كَثِيرًا**”¹⁴² **Kuran'ı durup düşünmüyorlar mı? Eğer o Allah'tan başkasından gelseydi, onda çok aykırılıklar bulurlardı**”¹⁴² âyeti bağlamında ele almış ve

¹³⁵ Hicr 15/92.

¹³⁶ Nahl 16/84

¹³⁷ Mürselât 77/35-36

¹³⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IX, 16.

¹³⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VIII, 247.

¹⁴⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VI, 93; 94.

¹⁴¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 347, 351-352; VI, 325. (Bu konuda bkz. F. Râzî, *Nihâyetü'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz*, Amman 1985; Mâhir Mehdî Hilâl, *F. Râzî Belâğıyyen*, Bağdat 1975, s. 105-108; Ayhan Erdoğan, *F. Râzî'ye göre Kur'an'da İ'caz Sorunu*, Gazi Üniv. S.B.E. (Basılmamış yüksek lisanas tezi), Ankara 1993.

¹⁴² Nisa 4/82.

söz konusu âyetin hangi i'caz türüne işaret ettiği hususunda üç farklı görüş zikretmiştir. O, bunlar içinde kendisinin de benimsediği; 'i'cazın Kur'ân'ın fesahatinde olduğu'nu ifade eden şu yaklaşımı **Ebû Müslim**'den nakletmektedir:

“Âyetten murad, Kur'ân'da fasâhat mertebesi bakımından bir tutarsızlığın olmamasıdır. Öyle ki Kur'ân'ın tamamında kusurlu sayılabilecek bir söz bulunmamakta, bilakis ondaki fasâhat baştan sona aynı minval üzere devam etmektedir. Malumdur ki insan son derece belîğ ve fasih olsa bile, birçok manaları ihtiva eden uzun bir kitap yazdığı zaman, bir kısmı daha kuvvetli, diğer kısmı ise daha zayıf ve düşük olacağı için sözünde birçok farklılıkların bulunması kaçınılmaz olur. İşte bu durum Kur'ân için söz konusu olmayınca, biz onun Allah katından bir mucize olduğunu anlamış olmaktadır.”¹⁴³

14. Kur'ân'ın Zâhirini Terk:

Râzî, tefsirinde âyetlerin zâhirini esas almayı prensip edinmiştir. Ona göre âyetlerin zâhirinin terki için meşru ve zorunlu gerekçeler olması gerekmektedir. Bu nedenle o, tefsirinde öncelikle âyetlerin zâhirlerini doğru bir şekilde tespite çalışır. Onun bu konuda istifade ettiği kaynaklardan biri **Ebû Müslim** olup, **Râzî** bu konuda onun özellikle siyak-sibaktan istifade ederek yaptığı zâhir tespitlerinden oldukça istifade etmiştir.¹⁴⁴

Gerekçesiz olarak zâhiri terk etmeye karşı çıkan **Râzî**, **Ebû Müslim**'in âyetlerin zâhirine uyan görüşlerini bazen zımmen,¹⁴⁵ çoğu zaman da açıktan tercih etmiştir.¹⁴⁶

Daha önce de belirttiğimiz gibi **Râzî**, **Ebû Müslim**'in kendisine has özgün yorumlarını nakletmeden geçmemektedir. Fakat onun bu görüşlerinden bazıları âyetlerin zâhiriyle uyuşmamaktadır. Bu durumda **Râzî**, onun zâhire uymayan bu izahlarını bazen görüş belirtmeden nakletmekle yetinmiş,¹⁴⁷ çoğu zaman ise, tercihini zâhire uyan diğerlerinden yana yapmıştır.

Örneğin; o, “... قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِّنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ”¹⁴⁸ âyetindeki ‘فَصُرْهُنَّ’ ifadesi hakkında; a) Cumhurdan naklen; ‘Onları kes ve parçala’, b) **Ebû Müslim**'den naklen; ‘Onları kendine alıştır’ şeklinde iki farklı anlam zikretmiştir. **Râzî**, **Ebû Müslim**'in verdiği anlamın da muhtemel olduğunu belirtmiş, fakat ilki zâhire daha uygun olduğu için onu tercih etmiştir.¹⁴⁹

¹⁴³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IV, 152.

¹⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, X, 646; 672.

¹⁴⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VI, 11.

¹⁴⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IV, 120-121; VIII, 113.

¹⁴⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, X, 452.

¹⁴⁸ Bakara 2/260.

¹⁴⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 37-38. Diğer örnekler için bkz. I, 609.

Bilindiği üzere âyetlerin zâhirini doğru tespit etmede siyak-sibak büyük önem arz etmektedir. Bu hususa önem veren **Râzî**, **Ebû Müslim**'in siyak-sibaka ters düşerek zâhiri terk ettiği noktalarda onun yorumlarına mesafeli yaklaşmıştır. **Râzî**'nin bu konudaki tavrı, bu fikirleri sadece nakletmekle yetinmek¹⁵⁰ veya açıkça terk etmek şeklinde değişmektedir.¹⁵¹

Ebû Müslim, zaman zaman da âyetlerin zâhirini dile dayalı gerekçelerle terk etmiştir ki, **Râzî** bu gibi durumlarda onun yaklaşımlarını bazen yorumsuz nakletmiş,¹⁵² çoğunlukla da reddetmiştir.¹⁵³

Zâhiri terk olayı sünnet, icma, kıyas vb. diğer şer'î delillerin de dahil olması nedeniyle fikhî meselelerde daha fazla gözlenebilmektedir. Genelde çoğu âlim, prensip olarak bu kaynakları muteber görmekle birlikte bazıları bu gibi delillerin âyetlerin zâhirini terk etmeyi gerektirmesine biraz ihtiyatla bakmışlardır. Bunlar içinde Mu'tezilî âlimleri de saymak mümkündür. Nitekim **Ebû Müslim**'in, bu konuda tercihini âyetlerin zâhirinden yana koyan âlimlerden biri olduğu görülmektedir. Aynı kategoride yer almamakla birlikte benzer durumlarda **Ebû Müslim**'in görüşlerini ayrıntılı bir şekilde yorumsuz nakleden **Râzî**'nin de zımnen bu fikri desteklediği anlaşılmaktadır.

Örneğin: o, “ فَالآنَ بَاشِرُوهُمْ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَسْبَيْنَ ” /Artık (ramazan gecelerinde) onlara yaklaşın ve Allah'ın sizin için takdir ettiklerini isteyin. Sabahın beyaz ipliği (aydınlığı), siyah ipliğinden (karanlığandan) ayırt edilinceye kadar yeyin, için”¹⁵⁴ âyetinin tefsirinde öncelikle **Ebû Müslim**'in görüşüne yer verir. Ona göre; âyette ifade edilen üç şey dışında hiçbir şey orucu bozmadır. Fakihlerin buna zorlanarak kusma, iğne enjekte etme, burna ilaç veya enfiye çekme gibi hususları da ilave etmesi doğru değildir. **Râzî**, ardından fakihlerin bu sayılanları âyetin hükmüne dahil etme gerekçesini zikreder ve bu noktada her hangi bir yorum yapmaz. Fakat devamında **Ebû Hureyre** ve **Hasan b. Salih el-Cinnî**'nin cünüb kimsenin yıkanmadan sabahlamasının da orucu bozacağı görüşünü eleştirir.¹⁵⁵

Tefsir tarihinde en çok görülen zâhiri terk gerekçesi ise, mezhebî yaklaşımlardır. Nitekim birçok mezhep, önce kendisi için bazı prensipler belirlemiş, ardından Kur'an'a bunlar ışığında bakarak zâhiri kendi görüşüne uyan

¹⁵⁰ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, IV, 12; IX, 15.

¹⁵¹ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VIII, 455.

¹⁵² Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VIII, 289.

¹⁵³ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, III, 414. Ayrıca bkz. VII, 109.

¹⁵⁴ Bakara 2/187.

¹⁵⁵ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, II, 273.

âyetleri bu şekilde, uymayanları ise, te'vil ederek benimsemiştir ki, bunların başında da Mu'tezile gelmektedir. Mu'tezile'ye mensup bir âlim olarak **Ebû Müslim** de, birçok yerde benzer bir tutum içinde olmuştur. Zira o, özellikle kullara ait fiillerin yaratıcısı, büyük günah gibi meselelerde birçok âyetin zâhirini kendi mezhep esaslarına uyacak tarzda terk etmiş, **Râzî** ise, onun bu yaklaşımlarını reddetmiştir.¹⁵⁶

Âyetlerin zâhirlerinin mezhepler tarafından benimsenen prensipler doğrultusunda terk edilmesi sadece Mu'tezile'ye has değil, Ehl-i Sünnet dahil bir çok kesime ait ortak bir tutumdur. Bu noktada **Ebû Müslim** nasıl kendi mezhep esaslarını dikkate almışsa, **Râzî** de Ehl-i Sünnet'in esaslarını dikkate almış ve gerekli gördüğü noktalarda âyetlerin zâhirlerini bu yönde terk etmiştir.

Örneğin; “**أَوْعَصَىٰ آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَىٰ**”¹⁵⁷ **Âdem Rabbine âsi olup yolunu şaşırdı**”¹⁵⁷ âyetinde Hz. Âdem'in Allah Teâlâ'ya isyanından söz edilmektedir. Bu durum, Mu'tezile açısından büyük günahın küfrü gerektirmesi yönüyle, Ehl-i Sünnet açısından ise, peygamberlere ait ismet sıfatını zedelemesi yönüyle sıkıntı yaratmaktadır. **Râzî**, **Ebû Müslim**'in bu sıkıntıyı; söz konusu isyanın mükellefiyetler değil, dünyevî bir meseleyle ilgili olduğu, dolayısıyla büyük değil küçük bir günah olduğu yorumuyla aşmaya çalıştığını, fakat bunun akıldan uzak olduğunu belirtir. Zira dünyevî işler zaten mübah olup isyan fiiliyle nitelenmesi mümkün değildir. Fakat aynı hususun kendileri için de bir sıkıntı oluşturduğunu bilen **Râzî**, bu durumu Hz. Âdem'in söz konusu hatayı peygamber olmadan önce işlediği şeklindeki bir yorumla aşmaya çalışmıştır.¹⁵⁸

Mu'tezile'nin genelde âyetlerin zâhirini terk ettiği hususlardan biri de, Allah Teala için teşbih ve tecsim ifade eden ifadelerdir. Mu'tezile'nin bu konuda başvurduğu temel yaklaşım tarzı bunları mecâzî yönde te'vil etme şeklindedir. Aynı yaklaşımı benimseyen **Ebû Müslim** de, bu gibi yerlerde mecâzâ başvurmayı tercih etmiş ve **Râzî** de onun bu yaklaşımlarından müspet yönde istifade etmiştir.

Örneğin; o, Müşebbihe'nin “**أَأْمِنْتُمْ مَّن فِي السَّمَاءِ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ**”¹⁵⁹ **Gökte olanın sizi yerin dibine geçirmesinden güvende misiniz?**”¹⁵⁹ âyetinin tefsirinde dört farklı yorum zikretmiştir ki, bunlardan şu ikincisi **Ebû Müslim**'e aittir:

¹⁵⁶ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, II, 368. Ayrıca bkz. II, 125-127.

¹⁵⁷ Tâhâ 20/121.

¹⁵⁸ Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VIII, 109.

¹⁵⁹ Mülk 67/16.

“Araplar, bir tanrının varlığını kabul ediyorlar, fakat onun tıpkı Müşebbihe’nin inandığı gibi gökte olduğuna inanıyorlardı. Buna göre Hak Teâlâ, sanki onlara; ‘Gökte olduğuna inandığınız ve dilediği şeyi yapabileceğini kabul ettiğiniz o zatın, sizi yere batırmasından emin mi oldunuz?’ demiştir.”¹⁶⁰

Burada son olarak **Ebû Müslim**’in Kur’ân’da neshi reddeden kendisine has meşhur yaklaşımı nedeniyle âyetlerin zâhiri konusunda sergilediği farklı bir yaklaşım üzerinde durmak istiyoruz. O, az sonra ele alacağımız üzere Kur’ân’da nesh olmadığını savunan yaklaşımını tutarlı bir şekilde sürdürebilmek için bazı âyetlerin zâhirini terk etmek durumunda kalmıştır. **Râzî** ise, bu gibi hususlar karşısında net bir tavır sergileyememiştir. Yani o, bazen **Ebû Müslim**’in bu konudaki tutumunu tercih belirtmeksizin nakletmiş,¹⁶¹ bazen de reddetmiştir.¹⁶²

Burada şöyle bir hususa daha temas etmek istiyoruz ki, Kur’ân’da neshi kabul etmek doğal olarak mensûh olduğu ifade edilen âyetlerin zâhirlerinin terk edilmesi anlamına gelmektedir. **Ebû Müslim**’in neshi reddeden yaklaşımı ise, zâhiri nesh yoluyla terk edilen birçok âyetin tekrar kazanılması sonucunu doğurmaktadır. Bu gibi durumlarda **Râzî** de, çoğu zaman tavrını ondan yana koyarak birçok âyetin zâhirini nesh gerekçesiyle iptal etmeye karşı çıkmıştır.¹⁶³

15. Kur’ân’da Nesh:

Tefsir usulünün en tartışmalı konularından biri de, biraz önce başka bir vesileyle değinmiş olduğumuz neshtir. Bilindiği üzere bu konunun iki uç noktasından birinde **Ebû Müslim** yer almaktadır. Nitekim o, neshi reddetme eğiliminin öncü ismi olmuştur. **Râzî** de, tefsirinde hakkında nesh tartışması bulunan âyetleri ele alırken onun görüşlerine geniş bir şekilde yer vermiştir.¹⁶⁴

Râzî’nin nesh konudaki tavrı biraz daha farklılık arz etmektedir. Şöyle ki o, öncelikle prensipte neshi kabul etmekte ve bunun gerekçelerini tefsirinin muhtelif yerlerinde açıkça ortaya koymakta, buna karşın pratikte mensuh âyetlerin sayısını en aza indirme çabası içine girmektedir.¹⁶⁵ Bu konuda onun

¹⁶⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, X, 592.

¹⁶¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 93; 95.

¹⁶² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VIII, 318; 319.

¹⁶³ Bu hususla ilgili örnekler için bkz. Bir sonraki ‘Kur’ân’da Nesh’ bölümü.

¹⁶⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 636-643; II, 403; IV, 68-69.

¹⁶⁵ Bu konuda bkz. F. Râzî, *el-Meâlim fî İlm-i Usûli'l-Fıkh*, Kahire 1994, s. 113-120; F. Râzî, *el-Mahsûl fî İlm-i Usûli'l-Fıkh*, Beyrut 1992, s. 277, 381; Muammer ERBAŞ, *Fahreddin Râzî ile İbn Teymiyye’nin Kur’ân’a Yaklaşımları*, s. 119-123.

en önemli başvuru kaynağı ise, **Ebû Müslim**'dir. Nitekim **Râzî**, birçok âyetle ilgili olarak cumhura ait nesh iddiaları karşısında onun görüşlerine yer vermiş ve bunları açık bir şekilde desteklediğini ifade etmiştir.¹⁶⁶

Râzî'nin nesh konusunda **Ebû Müslim**'e ait görüşleri büyük ölçüde benimsediğinin önemli bir göstergesi de, birçok noktada ona ait nesh karşıtı görüşlerin savunmasını bizzat üstlenmesi, bunun da ötesinde fikir beyan etmediği noktalarda onun adına delil üretmesidir.

Örneğin; o, “ لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَزْيِيلٌ مِّنْ حَكِيمٍ ”/Ona önünden de ardından da bâtil gelemez. O, hikmet sahibi, çok övülen Allah'tan indirilmiştir”¹⁶⁷ âyetinin tefsirinde esasen bu âyetin **Ebû Müslim** tarafından Kur'ân'da nesh olmadığına delil getirilebileceğini söylemiş ve bunu şu şekilde izah etmiştir:

“... Çünkü nesh, 'iptal etmek' demektir. Dolayısıyla buradaki anlam, şöyle olmaktadır; ‘Şâyet Kur'ân'a nesh girmiş olsaydı, bu âyette bahsedilen bâtil onun ardından gelmiş olurdu. Bu ise, âyette ifade edilen anlamın zıddı bir durum olurdu.’”¹⁶⁸

Râzî'nin tefsirinde nesh konusuyla ilgili olarak en çok gözlenen husus, konuyla ilgili bir yanda cumhura, diğer yanda da **Ebû Müslim**'e ait görüşleri tüm ayrıntısıyla ortaya koyarak aralarında bir tercih belirtmemesidir. **Râzî**'nin tefsirinde yer alan bu tür örnekleri incelediğimizde, karşımıza şu gibi hususlar çıkmaktadır:

1. **Râzî**, prensipte neshi kabul etme pahasına ilgili tüm âyetleri mensuh saymamakta, bilakis mensuh olduğu ifade edilen âyetlerin her birini kendi bütünlüğü içinde ayrıca ele alarak bunlardan uygun gördüklerini mensuh saymakta, diğerleriyle ilgili nesh iddialarını ise, reddetmekte ve bu konuda **Ebû Müslim**'den müspet yönde oldukça istifade etmektedir.¹⁶⁹

2. **Râzî**, nesh konusunda belirleyici prensip olarak âyetlerin siyak-sibak bütünlüğü içerisindeki zâhirlerini esas almaktadır. Nitekim o, söz konusu nesh iddiası âyetin kendi bağlamındaki zâhiri anlamıyla uyum arzetmiyorsa bu iddia cumhura da ait olsa onu açıkça reddetmekte ve **Ebû Müslim**'in görüşünü benimsemektedir.¹⁷⁰ Buna karşın nesh iddiası âyetin bağlamı itibarıyla zâhirine uygun, buna karşın **Ebû Müslim**'in mezhep kay-

¹⁶⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 492-493. Ayrıca bkz. II, 267-268; 270-271; 272.

¹⁶⁷ Fussilet 41/42.

¹⁶⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IX, 568.

¹⁶⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 528-530.

¹⁷⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 383.

gısı veya sırf neshi red adına yaptığı yorumlar zâhire ters düşüyor ise, bu takdirde neshi benimsemekte ve onun yaklaşımını terketmektedir.¹⁷¹

3. **Râzî**'nin nesh konusunda zaman zaman tercih yapamayıp mevcut yaklaşımları aktarmakla yetinme sebebi ise, bu konularda sahabeden itibaren seleften gelen adeta icmaya ulaşmış bir görüş birliğine ters düşme kaygısıdır. Nitekim o, birçok yerde bu kaygısını açıkça dile getirmekte, buna rağmen **Ebû Müslim**'in yorumlarını da müspet yönde zikretmekten geri durmamaktadır.

Örneğin; o, “فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِئَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِئَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ... يَغْلِبُوا أَلْفَيْنِ بِإِذْنِ اللَّهِ... /Sizden sabırlı yüz kişi bulunursa, (onlardan) ikiyüz kişiye galip gelir. Ve eğer sizden bin kişi olursa, Allah'ın izniyle (onlardan) iki bin kişiye galip gelir”¹⁷² âyetinin tefsirinde önce **Atâ**, **İbn Abbas** ve **İkrime**'den; bu âyetin, bir önceki “إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِئَتَيْنِ... /Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa, iki yüze (kâfire) galip gelirler. Eğer sizden yüz kişi olursa, kâfir olanlardan bin kişiye galip gelirler”¹⁷³ âyetini neshettiği, ardından da **Ebû Müslim**'den; bu âyetlerin emir değil haber anlamı içerdikleri, dolayısıyla aralarında neshin söz konusu olmadığı şeklinde iki görüş dile getirmiş, kendi kanaatini ise, şu ifadeleriyle ortaya koymuştur:

“Eğer bu neshin mevcut olduğu hususunda **Ebû Müslim**'den önce ümmetin mutlak manada bir icması varsa, bu hususta hiçbir söz söylenemez. Yok eğer böyle bir icma tahakkuk etmemişse, **Ebû Müslim**'in izahı doğru ve güzeldir.”¹⁷⁴

Râzî'de gözlediğimiz bu kaygı, benzer şekilde **Ebû Müslim**'de de mevcuttur. Zira o, birçok noktada nesh iddiasını reddetmekle birlikte konuyla ilgili mevcut sahih rivâyetlerin ortaya çıkardığı sıkıntıyı da açık bir şekilde dile getirmiştir. Nitekim **Râzî** de, tefsirinde bunları aktarmış ve aynı kaygıların kendisinin de taşıdığını hissettirmiştir.

Örneğin; o, “سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَاهُمْ عَن قِبَلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا... /İnsanların beyinsizleri, «Yöneldikleri kableden onları çeviren nedir?» diyecekler; de ki: «Doğu ve batı Allah'ındır. O, dilediğini doğru yola eriştirir»”¹⁷⁵ âyetinin müfessirlerin üzerinde ittifak ettikleri görüşe göre; kiblenin Beyt-i Makdis'ten Kâbe'ye çev-

¹⁷¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IV, 172-173.

¹⁷² Enfâl 8/66.

¹⁷³ Enfâl 8/65.

¹⁷⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, V, 505-507.

¹⁷⁵ Bakara 2/142.

rilmesi bağlamında ele alındığını belirtmiştir. Buna göre kiblede bir değişme yani nesh söz konusudur. Yine **Râzî**'nin belirttiğine göre, bu konudaki haber sahih olunca kıblenin değiştiğini **Ebû Müslim** de kabul etmek durumunda kalmış, fakat '*şâyet bu rivâyet sahih olmasaydı âyeti daha farklı bir anlama hamletmek gâyet mümkündür*' demiştir. **Râzî**, konuya sonraki âyetlerde de temas ettikten sonra meseleyi şu ifadelerle sonuca bağlamıştır:

“Bizim, **Ebû Müslim**'den; Hz. Peygamber'in ve ümmetin Beyt-i Makdis'e doğru kılmış oldukları namaz hususunda naklettiğimiz şüphelere gelince, eğer onun bundan maksadı Kur'ân lafızlarının buna delalet etmediği ise, o haklıdır. Çünkü yukarıda da açıkladığımız gibi Kur'ân'ın hiçbir lafzı buna delalet etmemektedir. Eğer maksadı, bunu tamamen inkar ise, bu gerçekten uzak bir görüştür. Çünkü bu husustaki haberler, tevâtür derecesine yaklaşmışlardır. Fakat **Ebû Müslim** burada tevâtürü kabul etmeyebilir. Bu durumda da, '*dinimizde neshin vuku bulduğu hususunda haber-i vahide dayanarak kesin hüküm vermek doğru olmaz*' diyebilir. Allah en iyisini bilendir.”¹⁷⁶

Sonuç olarak **Râzî**, nesh konusunda **Ebû Müslim**'in görüş, yaklaşım ve endişelerini büyük ölçüde paylaşmıştır. Nitekim o, yukarıda belirttiğimiz çekincelerinden dolayı onun nesh konusundaki tüm yaklaşımlarını aynen benimsememekle birlikte bunlardan büyük ölçüde istifade etmiştir.¹⁷⁷

C- MEZHEBÎ ALANDA:

Ebû Müslim'in **Râzî**'nin tefsirindeki yerini incelediğimiz bu çalışmamızda, mezhebî yaklaşımları ayrı bir başlık altında incelemeyi uygun bulduk. Zira bu konuların her iki âlim arasındaki görüş ayrılıklarını ve birlikliklerini ortaya koymada ayrı bir önemi olduğunu düşünüyoruz.

İlk yazımızda da belirttiğimiz üzere **Râzî**, tefsirini kaleme alırken prensip olarak öncelikle Mu'tezile'nin görüşlerini çürütmeyi ve bunu yaparken de bizzat onların usullerini kullanmayı hedeflemiş, buna bağlı olarak da akıl-nakil çatışmasında Mu'tezile'nin yaklaşımını aynen benimsemiştir. Dolayısıyla o, birçok âyetin tefsirinde **Ebû Müslim**'in akli esas alan yaklaşımlarını eleştirmeksizin nakletmiş, yani zımnen tasvib etmiştir.¹⁷⁸

Râzî, akıl konusunda Mu'tezile'ye yakın bir yaklaşım benimsemiş olmakla birlikte Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında ihtilaf konusu olan birçok meselede tavrını Ehl-i Sünnet'ten yana koymuştur. Doğal olarak onun bu

¹⁷⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 80; 83-84; 93; 95; 121-122.

¹⁷⁷ Râzî'nin nesh konusunda **Ebû Müslim**'den büyük ölçüde etkilendiği hususundaki tespitimiz, Muhammed ez-Zerkân tarafından da benimsenmektedir. (Bkz. Muhammed ez-Zerkân, *F. Râzî ve Ârâühü'l-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*, Kahire 1963, s. 45)

¹⁷⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 374.

gibi konularda eleştirdiği Mu'tezile'ye ait görüşler içinde **Ebû Müslim**'e ait olanlar da vardır.¹⁷⁹

Bunun ötesinde **Ebû Müslim**, bazı noktalarda mensubu olduğu Mu'tezile mezhebinin yaklaşımlarını sürdürmek adına bazı zorlama yorumlara başvurmuş, **Râzî** de bunlara cevap vermek için karşıt uç görüşleri savunmuş, böylece mezhebî yaklaşım her ikisini de Kur'ân'ın tefsirinde belli ölçüde itidalden ayırmıştır.

Örneğin; o, “ **ثُمَّ قَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ مِّنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشْقُقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ** / **Sonra kalbleriniz yine katılaştı, taş gibi, hatta daha da katı oldu. Nitekim taşlar arasında kendisinden ırmaklar fışkıran vardır; yarılıp su çıkan vardır; Allah korkusundan yuvarlananlar vardır**”¹⁸⁰ âyetinin tefsirinde ‘Allah korkusundan yuvarlanan’ şeylerin ne olduğu hususunda üç farklı yaklaşım zikreder. Bunlardan **Ebû Müslim**'e ait olan ilkinde; taşların Allah'tan korkması söz konusu olmayacağı için âyetteki ‘ها’ zamiri daha önce geçen kalplere hamledilir. **Râzî**'nin isim vermeksizin müfessirlerden bir topluluğa attığı ve kendisinin de benimsediği ikinci izaha göre ise, taşların diri ve akıllı olmadığı doğru değildir. Zira ‘Hz. Musa'nın dağı’ misalinde olduğu gibi bu husus, Allah'ın kudretine nazaran imkansız değildir. O, bu konuda bazı âyetleri ve Hz. Peygamber'e ait mucizeleri örnek vererek meseleyi mucizevî şekilde değerlendirir. Halbuki her iki görüşte de bir tür zorlama görülmektedir. Zira müfessirlerin çoğunluğundan nakledilen üçüncü yaklaşıma göre, âyette dile getirilen hususu insanların ibret alması gereken bir misal kabilinden değerlendirmek mümkün olup, bizce de daha uygundur.¹⁸¹

Mu'tezilî âlimler, Kur'ân âyetlerini benimsedikleri belli esaslar doğrultusunda anlamaya gayret etmişlerdir. Bu noktada söz konusu esaslar ile bazı âyetler arasında çatışma söz konusu olduğunda bunu geliştirdikleri kendilerine has bazı yöntemlerle aşmaya çalışmışlardır. Bu yöntemlerden biri de; ‘Kur'ân lafzı, şer'i örfteki manasını alamıyorsa bu takdirde ona aslî lûgat manası verilir’ prensibine dayanmaktadır. Bize zımnî Mu'tezilî âlimlerin Arap dili ve edebiyatı alanındaki yetkinliklerinin altında yatan sebep ve gayeyi de gösteren bu prensip, **Ebû Müslim** tarafından da dile getirilmiş ve benimsenmiştir. **Râzî** ise, onun bu tutumunu yorumsuz nakletmiştir.

¹⁷⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, III, 15.

¹⁸⁰ Bakara 2/74.

¹⁸¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 557-558.

Örneğin; o, “إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ/Allah şüphesiz daima tövbe edenleri sever”¹⁸² âyetinde bir müşkili dile getirir. Şöyle ki âyet, Allah’ın çok tövbe edenleri sevdiğini söylemekte akıl ise, çok tövbe edenlerin ancak günahkar kimseler olduğuna hükmetmektedir. **Râzî**, bu müşkili aşmak için iki farklı yoruma yer verir. Bunlardan ikincisi, **Ebû Müslim**’e aittir. O, buradaki ‘tövbe’ kelimesini aslî lügat anlamı olan ‘dönmek’ anlamında almaktadır. Bu noktada onun bu fikrine **Kâdî Abdulcabbar** tarafından yapılan itirazı nakleden **Râzî**, devamında bu itiraza **Ebû Müslim** tarafından verilen cevabı yorumsuz olarak şu şekilde nakletmiştir:

“Benim bu cevaptan maksadım şudur: Lafzı şer’î manadaki tövbeye hamletmek mümkün olursa lafız yerinde kullanılmış olur ve sorudan da kurtulunmuş olur. Ama bu imkansız olduğu zaman bir ta’n ve soru gelmesin diye lafzı kelimenin aslî lügat manasına hamledersin.”¹⁸³

Bunun dışında **Râzî**’nin mezhep farklılığı yüzünden sistematik bir şekilde reddettiği bazı hususlara ait başlıklar, şunlardır:

1. Teklîfu Mâ Lâ Yutâk:

Bilindiği üzere Eş’arilik mezhebi, ‘teklîfu mâ lâ yutâk/güç yetirilemeyecek şeyden sorumlu tutma’ yaklaşımını kabul ederken Mu’tezile bunu reddetmiştir. Tefsirinde bu konuya ilgili âyetler bağlamında değinen **Râzî**, kendi mezhep düşüncesini savunarak aynı konuda farklı düşünen **Ebû Müslim**’in görüşlerini reddetmiştir.

Örneğin; o, “وَلَيْسَ الَّذِينَ آتَيْنَا الَّذِينَ أَوْثُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبَلَتَكَ/Sen, Kitap verilenlere her türlü delili getirsen, yine de kiblene uymazlar”¹⁸⁴ âyetinin tefsirinde bu konuya temas ederek öncelikle **Ebû Müslim**’in bu âyeti; Allah Teâlâ’nın kullarını ve yaptıklarını bilmesinin, onların işledikleri günahlar hususunda onlar için bir mazeret teşkil etmeyeceğine delil getirdiğini, zira o kulların emrolundukları hayrı işlemeye, nehyolundukları şerri, yani hayrın zıddını da yapmamaya muktedir olduklarını söylediğini belirtir. Ardından ise, kendi âlimlerinin (yani Eş’ariler’in) aynı âyeti ‘teklîfu mâ lâ yutâk’ın mümkün olduğuna delil getirdiklerini ifade eder. Buna göre; Allah Teâlâ, Ehl-i Kitap’ın Hz. Peygamber’in kiblesine tâbi olmayacağını haber vermiştir. Eğer onlar, Hz. Peygamber’in kiblesine uyacak olsalardı, Allah Teâlâ’nın bu haberi doğrudan yalana, yine O’nun ilmi de cehalete dönüşürdü ki bu, Allah hakkında muhaldir. Muhâli gerektiren şey de muhaldir. Dolayısıyla

¹⁸² Bakara 2/222.

¹⁸³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 420.

¹⁸⁴ Bakara 2/145.

onların bununla emroldukları halde Hz. Peygamber'in kiblesine uymaları imkansızdır.¹⁸⁵

2. Husn-Kubh:

İlk yazımızda temas ettiğimiz üzere Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasındaki ihtilafli konulardan biri de, husn-kubh meselesidir. **Râzî**, tefsirinde sık sık bu konuya da temas ederek ilgili âyetler bazında her iki mezhebin konuyla ilgili temel yaklaşımlarını ortaya koymaya çalışmıştır. Onun bu konuda görüşlerine yer verdiği Mu'tezilî âlimler arasında **Ebû Müslim** de yer almaktadır. Genel olarak **Râzî**, onun bu konuyla ilgili olarak kendi mezhebi doğrultusunda yaptığı izahları kabul etmemiştir.

Örneğin; o, “*صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ*”/Sonra denemek için Allah sizi geri çevirip bozguna uğrattı¹⁸⁶ âyetindeki; Allah Teâlâ'nın geri çevirme işini kendisine nispet etmesinde Ehl-i Sünnet açısından bir müşkil olmadığını belirtir. Çünkü Ehl-i Sünnet'e göre hayır da, şer de Allah'ın yaratması ile olur. Buna göre anlam; ‘Allah Teâlâ, Müslümanları kâfirlerden geri çevirdi, kalplerine bozgun fikrini attı ve kâfirleri onlara musallat kıldı’ şeklindedir. Ardından **Râzî**, zâhirine dayanılarak âyete verilen bu anlamın Mu'tezile tarafından kabul edilmediğini ve bir çok Mu'tezilî âlimin ona kendi mezhep düşüncesine uygun düşecek tarzda farklı anlamlar yüklediğini belirtir. Bu yaklaşımlar içinde **Ebû Müslim**'in şu görüşü de yer almaktadır:

“Bu âyetten maksad; ‘Müslümanların isyanlarına ve gevşeklik göstermelerine bir ceza olsun diye kâfirlerin kalplerindeki Müslümanlardan duydukları korkuyu giderdi’ şeklindedir. Nitekim ardından ‘Sizi denemek için’ buyrulmuştur ki, bu da, ‘Emrine muhalefet edip, ganimet elde etmeye yönelmeniz hususunda Allah'a dönüp, O'na yönelerek, O'ndan mağfiret talep edesiniz diye, bu geri çevirmeyi size bir bela kıldı’ manasındadır. Zira âyetin devamında da, onlara kendilerinin affedildiği bildirilmiştir.”¹⁸⁷

3. Fiillerin Yaratıcısı:

Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasındaki en önemli tartışma konusunu oluşturan bu husus, **Râzî**'nin tefsirinin de en temel meselelerinden biridir.¹⁸⁸ Nitekim o, ilgili hemen her âyetin tefsirinde bıkip usanmadan bu konuyu ele almakta ve onun hakkında farklı düşünen Mu'tezile'ye ait yaklaşımları da tüm ayrıntısıyla zikretmektedir. Onun bu konuda görüşlerine yer verdiği

¹⁸⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 107-108.

¹⁸⁶ Âl-i İmran 3/152.

¹⁸⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 388-389.

¹⁸⁸ Râzî'nin bu konudaki görüşleri için bkz. F. Râzî, *en-Nübüvvât vemâ Yeteallaku bihâ*, Kahire trz., s. 76-84; Yasin Ceylan, *Theology and Tafsir in The Major Works of Fakhr al-Din al-Razi*, Kuala Lumpur 1996, s. 155-166.

Mu'tezilî âlimlerden biri de **Ebû Müslim**'dir. Doğal olarak **Râzî**'nin ona ait bu yöndeki yorumlara yaklaşımı menfidir.

Örneğin; o, “وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ”/Ve (onları) taşkınlıkları içinde bocalar durumda bırakır”¹⁸⁹ âyetinde bu meseleye temas ederek önce Mu'tezilî âlimlerin bu konudaki yaklaşımlarını zikretmiş, ardından kendisinin konuyla ilgili düşüncelerini daha önce ilgili âyetlerin tefsirinde geniş bir şekilde ortaya konduğunu dolayısıyla burada tekrarına gerek olmadığını belirtmiştir. **Râzî**'nin burada zikrettiği görüşler arasında **Ebû Müslim**'in şu yorumu da mevcuttur:

“Allah Teâlâ, müminlere bahsettiği lütuflarını münafıklara vermeyip, onları küfürleri ve bunda ısrarları sebebiyle yapayalnız bırakınca, onların kalpleri, zulmeti gittikçe artan karanlıklar içinde kaldı. Yine O, müminlerin kalplerine de nûr arttığı için bu artma işini ‘meded/yardım’ diye adlandırdı ve onu kendisine nispet etti. Çünkü bu, Allah'ın müminlere muamelesinin bir neticesidir.”¹⁹⁰

4. Teşbîh ve Tecsîm:

Teşbîh ve teccîm hem Ehl-i Sünnet'in, hem de Mu'tezile'nin kaçınmaya çalıştığı bir yaklaşım tarzıdır. Bu nedenle müfessirlerimiz, mezheplerine ait bu tavrı aynen devam ettirmişlerdir. Nitekim **Râzî**, tefsirinde **Ebû Müslim**'in bu konudaki görüşlerinden müspet yönde istifade etmiştir.

Örneğin; o, “ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ”/Sonra Arş üzerine istivâ buyurdu”¹⁹¹ âyetindeki ‘arş’ kavramı hakkında yorum yapmadan ve sonunda da ‘Allah Teâlâ, maksadını en iyi bilendir’ ifadesine yer vererek üç farklı yaklaşım zikretmiştir ki, bunlardan teşbîh ve teccîm anlayışını bertaraf etmeyi hedefleyen şu görüş **Ebû Müslim**'e aittir:

“Âyetteki arştan maksad, cismânî bir varlık değildir. Aksine Allah Teâlâ bu beyanı ile gökleri ve yeri yaratırken, göğün tavanını ve boyunu yükseltmeyi, yani yüksek olarak yaratmayı murad etmiştir. Çünkü her binaya ‘arş’, onu yapanı da ‘arîş’ denir. Nitekim Allah Teâlâ, “وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِمَّنَّ الْجِبَالِ يَبُوتًا وَمِمَّنَّ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَغْرِشُونَ /Senin Rabbin bal arısına şöyle vahyetti: Dağlardan, ağaçlardan ve insanların kuracakları kovanlardan kendine evler edin”¹⁹² buyurmuştur...”¹⁹³

Görüldüğü üzere **Râzî**, **Ebû Müslim**'in teşbîh ve teccîm endişesiyle mecâzî tarzda yorumladığı birçok âyette ekserî müfessirlere ait hakîkî anlam

¹⁸⁹ Bakara 2/15.

¹⁹⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 310-311. Ayrıca bkz. 365-366; VIII, 391; 455-456; IX, 470.

¹⁹¹ Yûnus 10/3.

¹⁹² Nahl 16/68.

¹⁹³ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, VI, 191-192.

yönündeki yorumları da nakletmiş ve çoğu zaman aralarında bir tercihte de bulunmamıştır.¹⁹⁴

5. Kabirde Yaşam:

Râzî ile **Ebû Müslim**'in mezhebî yaklaşımları doğrultusunda farklı düşündükleri bir husus da kabir veya âhiret hayatının mahiyeti hakkındadır. Bu konuda **Râzî**, kabirdeki yaşamın hakîkî anlamda olduğunu savunmuş ve ilgili âyetleri bu yönde yorumlamış, **Ebû Müslim** ise, bunlara daha farklı yaklaşmıştır.

Örneğin; o, “لَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ/Allah yolunda öldürülenlere «Ölüler» demeyin, zira onlar diridirler, fakat siz farkında değilsiniz”¹⁹⁵ âyetinin tefsirinde şehitlerin diri olmalarının mahiyetini tartışmıştır. Onun bu konuda müfessirlerin çoğunluğuna isnad ettiği ve kendisinin de benimsediği görüşe göre; ‘Şehitler şu anda diridirler’. Aralarında **Ebû Müslim**'in de bulunduğu Mu'tezile'ye göre ise, onlar şu an diri olmayıp gelecekte diriltileceklerdir. **Râzî**, bu konudaki Sünnî yaklaşıma kabir azabıyla ilgili âyetleri delil getirirken, bu delillere **Ebû Müslim** tarafından yapılan itirazlara da yer vermiş ve bunları bizzat kendisi cevaplamaya çalışmıştır.¹⁹⁶

6. Sihir:

Bilindiği üzere Mu'tezile sihir, büyü vb. hususları reddetmektedir. Bu gibi konularda **Ebû Müslim** de mezhebinin yolundan giderek bu gibi anlamlara hamledilen âyetleri farklı şekilde te'vil etmektedir. **Râzî** ise, aynı hususlarda Ehl-i Sünnet'in görüşünü benimsemesine rağmen **Ebû Müslim**'in bunları reddeden yaklaşımlarını da zikretmekten geri durmamıştır.

Örneğin; o, “يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا أُنزِلَ عَلَى الْمَلَائِكَةِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ/Çünkü insanlara sihri ve Babil'de Hârût ile Mârût isimli iki meleğe indirilene öğretiyorlardı”¹⁹⁷ âyetinin tefsirinde Hârût ve Mârût isimli iki meleğe sihir indirilmesi meselesini ele almıştır. O, burada **Ebû Müslim**'in bu hususu kabul etmediğini ve buna; a) Allah Teâlâ'nın sihir indirmesinin câiz olmadığı, b) Sihrin küfür olduğu, c) Meleklerin sihirle uğraşmalarının câiz olmadığı, d) Sihrin ancak kâfirlere, fâsıklara ve inatçı şeytanlara uygun düştüğü şeklinde dört ayrı gerekçe ileri sürdüğünü ifade eder. **Râzî**, devamında

¹⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VIII, 300.

¹⁹⁵ Bakara 2/154.

¹⁹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 125-127.

¹⁹⁷ Bakara 2/102.

onun bu yaklaşımını reddetmiş ve ortaya koyduğu gerekçeleri tek tek eleştirmişti.¹⁹⁸

D- FIKHÎ ALANDA:

Râzî, tefsirinde fikhî meselelere de yer vermiştir. Onun bu konuda **Ebû Müslim**'den istifadesi tefsir usulü konularına ve kelâmî meselelere oranla oldukça sınırlıdır. Nitekim **Râzî**, onun fikhî görüşlerinden birkaç noktada müspet yönde istifade etmiştir. Burada dikkat çeken husus, fakihlerin sünnet, icma, kıyas vb. delillerle âyetlerin zâhirini terk etme veya buna ilavede bulunma şeklindeki yaklaşımlarının **Ebû Müslim** tarafından reddedilerek âyetlerin zâhirinin benimsenmesi ve **Râzî**'nin de bu yaklaşımı zımnen benimsemesidir.¹⁹⁹

Râzî, diğer fikhî meselelerde de rahat bir tutum sergileyerek **Ebû Müslim**'in görüşlerinden doğru bulduklarını kabul etmiş, yanlış gördüklerini ise, reddetmiştir.

Örneğin; o, “ وَالَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مِّنْ ”²⁰⁰ **Kadınlarını zihar yoluyla boşamak isteyip, sonra sözlerinden dönenlerin, ailesiyle temas etmeden bir köle azad etmeleri gerekir**”²⁰⁰ âyetindeki ‘يَعُودُونَ/dönme’ eylemi ile neyin kastedildiği hususunda; a) Zihârı bozma, onu giderme, b) Zihârı yenileme, onu tekrar yapma şeklinde iki farklı yaklaşım ve bunlara ait farklı izahlara yer vermiştir. **Râzî**, ikinci yaklaşıma ait son izah olarak **Ebû Müslim**'in şu görüşüne yer vermiş ve bunu reddetmiştir: “*bu âyetin ‘yemin’ anlamı, kişinin ilk defa söylemiş olduğu ‘zihâr’ kelimesini yemin ile söylemiş olmasıdır. Şâyet o, eğer yemin etmemiş ise, buna keffâret gerekmez...*”

Bu görüş de zayıftır. Çünkü menâsik-i hacda keffâret icmâ ile vaciptir. Halbuki burada bir yemin de söz konusu olmadığı halde hatâen öldürmede de keffâret gereklidir.²⁰¹

Bunun dışında **Râzî**'nin **Ebû Müslim**'in görüşlerine sıkça yer verdiği bir husus daha vardır ki, bu da haklarında nesh söz konusu olan fikhî âyetlerdir. Fakat biz, bu hususları fikihtan ziyade nesh konusuna dahil etmeyi ve bir önceki bölümde ele almayı uygun bulduk. Dolayısıyla burada tekrar etmeye gerek görmüyoruz.

SONUÇ

¹⁹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 629-630.

¹⁹⁹ Bu konudaki örnek, daha önce ‘Zâhiri Terk’ başlığında zikredilmiştir.

²⁰⁰ Mücâdele 58/3

²⁰¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, X, 484.

İki aşamalı olarak düşündüğümüz çalışmamızın ilk basamağında biz, **Râzî**'nin tefsirini yazarken kendisine gerek hedef, gerek yöntem, gerekse içerik olarak büyük ölçüde Mu'tezile'yi esas aldığımızı belirtmiştik. Çalışmamızın bu aşamasında ise, **Râzî**'nin tefsirinde dile getirdiğimiz bu Mu'tezile etkisini bizzat Mu'tezilî âlimler bazında ortaya koymayı istedik ve bu amaçla bu konuda bize en iyi örnek olacağını düşündüğümüz **Ebû Müslim el-İsfahânî**'yi seçtik.

Râzî, öncelikle **Ebû Müslim**'in ilmî şahsiyetine oldukça itibar ederek tefsirinde onu görüşlerine ayrı bir değer verdiği '*muhakkik*' yani '*sözüne itibar edilen yetkin âlimler*' arasında zikretmiştir. Yine tefsirinde onu, cumhur Ehl-i Sünnet âlimlerinden ayırmamış, hatta bilakis zaman zaman tercihini onun yaklaşımlarından yana yapmıştır. **Râzî**, onu sadece tefsir alanında değil, bilakis kelam ve felsefe gibi alanlarda da yetkin bir âlim olarak görmüş ve görüşlerine bu alanların önde gelen otoriteleri arasında yer vermiştir.

Râzî'nin **Ebû Müslim**'den istifadesi oldukça yoğun olmuştur. Öyle ki **Râzî**, onun günümüze ulaşmayan '**Câmiu't-Te'vîl li Muhkemi't-Tenzîl**' isimli tefsirini büyük ölçüde kendi tefsirine dercederek, sonraki nesillere onunla tanışma ve ondan faydalanma imkanı sağlamıştır. **Râzî**'nin ona atfettiği yorum ve nakillere yaklaşımı da büyük ölçüde müspet olmuş, nitekim o bu görüşleri çoğu zaman açıkça, yer yer de zımmen benimsemiştir. **Râzî**, **Ebû Müslim**'in yaklaşımlarını benimseme veya reddetme konusunda oldukça rahat ve ilmî bir tutum içinde olmuş, bu konuda mezhep farkına dayanan subjektif bir kriter yerine kendi benimsediği esasları gözeten objektif bir değerlendirme benimsemiştir. Nitekim o, cumhur Sünnî ulemâ ile **Ebû Müslim**'in görüşleri arasında kaldığı noktalarda bile oldukça rahat bir şekilde tercihini doğru bulduğu yönde yapabilmıştır. **Râzî**'nin **Ebû Müslim**'in yorumlarına muhalefet ettiği belli başlı hususları ise, onun Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasında ihtilaf konusu olan belli başlı kelâmî görüşler doğrultusunda yaptığı te'viller oluşturmuştur.

Râzî, **Ebû Müslim**'in orijinallikleriyle ön plana çıkan görüş ve yaklaşımlarından hemen her alanda istifade etmekle birlikte özellikle ondan rivâyet tefsiri alanında Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri yönünden, dirâyet tefsiri alanında ise, akli esas alan farklı yaklaşımları itibarıyla istifade etmiştir. Bunun dışında **Râzî**, ondan garîbü'l-Kur'ân, üslûbu'l-Kur'ân, mecâzü'l-Kur'ân, i'câzü'l-Kur'ân, zâhir-bâtın ve nesh gibi konularda büyük ölçüde müspet yönde istifade etmiş, nesh konusunda olduğu gibi kendisine has yaklaşımlarıyla cumhura muhalefet ettiği alanlarda bile genellikle ondan yana tavır almıştır.

Sonuç olarak **Râzî**, Mu'tezilî âlim **Ebû Müslim el-İsfahânî**'den özellikle Kur'ân tefsiri alanında gerek yöntem, gerekse içerik olarak yoğun bir şekilde istifade etmiş ve Sünnî tefsir geleneğinin önemli baş yapıtlarından biri olan tefsirini oluştururken büyük ölçüde onun yaklaşım ve görüşlerini örnek almıştır.

KAYNAKLAR

- A. Müttakî el-Hindî,
Ayhan Erdoğan, **Kenzü'l-Ummâl**, trz. Yrız.
- Fahreddîn er-Râzî, **F. Râzî'ye göre Kur'an'da İ'caz Sorunu**, Gazi Üniv. S.B.E. (Basılmamış yüksek lisans tezi), Ankara 1993.
- Fahreddîn er-Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, Beyrut 1997. (Tefsîr-i Kebîr–Mefâtihu'l-Gayb, (Terc. Suat YILDIRIM, Lütfullah CEBECİ, Sadık KILIÇ, C. Sadık DOĞRU), Ankara 1995.)
- Fahreddîn er-Râzî, **el-Mahsûl fî ilm-i Usûli'l-Fıkh**, Beyrut 1992.
- Fahreddîn er-Râzî, **el-Meâlim fî ilm-i Usûli'l-Fıkh**, Kahire 1994.
- Fahreddîn er-Râzî, **Nihâyetü'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz**, Amman 1985.
- Fahreddîn er-Râzî, **en-Nübüvvât vemâ Yeteallaku bihâ**, Kahire trz. Hallâl, Yahya,
- Ignaz Goldziher, **er-Râzî en-Nahvî min Hılâli Tefsîrih**, Musul Üniv. (Basılmamış yüksek lisans tezi), 1986.
- Mâhir, Mehdî Hilâl, **Mezâhibü't-Tefsîri'l-İslâmî (İslam Tefsir Ekolleri)**, Kahire 1955.
- M. es-Sevid, **F. Râzî Belâgiyyen**, Bağdat 1975.
- Muammer Erbaş, **et-Tefsîru'l-Kebîr li'l-Fahr er-Râzî Lugaviyyen ve Nahviyyen**, Dımaşk Üniv. (Basılmamış doktora tezi), 1996.
- Fahreddîn Râzî ile İbn Teymiyye'nin Kur'ân'a Yaklaşımları** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001.

- Muammer Erbaş, **Sünnî Tefsir Geleneğinde Mu'tezile'nin Yeri I (Mefâtihu'l-Gayb Örneği)**, DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir 2004, Sayı: XX, s. 75-114.
- Muhammed ez-Zerkân, **F. Râzî ve Ârâühü'l-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye**, Kahire 1963.
- Muhsin Abdulhamid, **er-Râzî Müfessiran**, Bağdat 1974.
- Mustafa Çetin, **Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet ve İncicam**, Dokuz Eylül Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi, İzmir 1989.
- Mustafa Öztürk, **Kur'ân'ın Mu'tezilî Yorumu (Ebû Müslim el-İsfahânî Örneği)**, Ankara 2004.
- Süleyman Uludağ, **Fahrettin Râzî**, Ankara 1991.
- Yasin Ceylan, **Theology and Tafsir in The Major Works of Fakhr al-Din al-Razi**, Kuala Lumpur 1996.

